

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

26. évfolyam, 2017. évi 4. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző
Szerkesztő: Cholnoky Olga

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Doncsev Toso, Halász Iván,
Kocsis Károly, Miskolczi Ambrus,
Péntek János, Szarka László,
Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Tóth Pál Péter*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250

TARTALOM

KÁLLAY BÉNI KORMÁNYZÁSA BOSZNIA-HERCEGOVINÁBAN

Gyetzvai Mária: Egy elismerésre méltó kísérlet: osztrák-magyar igazgatás
Bosznia-Hercegovinában. A Kállay-éra 7

MÁRIA TERÉZIA A MAGYAR IRODALOMBAN

Fried István: Mária Terézia magyar írók szemével 42

MINDSZENTY HAZAFISÁGA

Soós Viktor Attila: „A hit állandó öröme indít arra, hogy dolgozzam a lelkekért
a menekült magyarság körében.” Mindszenty hazafisága, hűsége az egyházhoz,
a történelmi magyar hazához 59

TAMÁSI ÁRON SZÜLETÉSÉNEK 120. ÉVFORDULÓJÁRA

Falusi Márton: Ábel a Hegyvidéken (vers) 68

TAMÁSI ÁRON KORAI NOVELLÁI

Sánta Miriám: Expresszionizmus Tamási Áron korai novelláiban 71

ROMÁNIA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Miskolczy Ambrus: Fejlődésméletek – fejlődés nélkül? Románia útkeresése
a két világháború között 85

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Messing, Vera – Bereményi, Bálint Ábel: Hasznos-e az „etnikum” kategória
a romák munkaerő-piaci integrációjában? Magyar és spanyol esettanulmányok
(Pethő-Szirmai Judit) 112

Kook, Rebecca: Képviselet, kisebbségek és választási reform: A palesztin kisebbség
esete Izraellel (Pethő-Szirmai Judit) 117

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Cvetković-Sander, Ksenija - Sander, Martin: A horvátországi német kisebbségi múlt
irodalmi emlékezete – horvát nyelvi köntösben (Komáromi Sándor) 122

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.

1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1192 Budapest, Gomb u. 7.

Tel./fax: (36-1) 282-2250

Internet: www.lucidus.hu,

<http://epa.oszk.hu/00400/00462>

A lap megjelenik negyedévenként.

Éves előfizetési ár: 5600 Ft (áfá-vel)

Lapszámonkénti ár: 1400 Ft.

Előfizethető a kiadónál

a Pátria Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.

Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.

Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215–2684

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Geréb Zsolt: „A kultúra az általános kegyelem gyümölcse” (Cholnoky Olga)	126
Oborni Teréz: Jakó Zsigmond emlékezete (Cholnoky Győző)	128

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA

Gruber, Ines (Bianca): Pártállami kisebbségpolitika a Duna-tájon, különös tekintettel a magyar kisebbségekre (Komáromi Sándor)	130
--	-----

NEMZETISÉGI JOG

Pirker, Jürgen: Jog és szimbolika. A karintiai szlovén kisebbség befogadása a tartományi alkotmány kereteibe (Komáromi Sándor)	134
--	-----

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Županič, Ján: Elfeledett elit. A zsidók nemesi rangra emelése az Osztrák Császárságban (Császári Éva)	138
---	-----

RESUME	143
---------------------	-----

CONTENTS**BÉNI KÁLLAY'S GOVERNMENT IN BOSNIA-HERZEGOVINA**

Gyetvai, Mária: A Noteworthy Attempt: Austro-Hungarian Administration in Bosnia-Herzegovina. The Kállay Era	7
---	---

MARIA THERESA OF AUSTRIA IN HUNGARIAN LITERATURE

Fried, István: Maria Theresa of Austria through the Eyes of Hungarian Writers ...	42
---	----

MINDSZENTY'S PATRIOTISM

Soós, Viktor Attila: "It is the permanent joy of faith that compels me to work for the souls among the Hungarian refugees." Mindszenty's Patriotism and Loyalty to the Church and to Historical Hungary, His Homeland	59
---	----

FOR THE 120TH ANNIVERSARY OF ÁRON TAMÁSI'S BIRTH

Falusi, Márton: Abel in the Mountains (poem)	68
--	----

THE EARLY SHORT STORIES OF ÁRON TAMÁSI

Sánta, Miriám: Expressionism in the Early Short Stories of Áron Tamási	71
--	----

ROUMANIA IN THE INTERWAR PERIOD

Ambrus Miskolczy: Development Theories – Without Development? Romania's Quest between the Two World Wars	85
--	----

REVIEWS**NATIONAL CONSCIENCE, NATIONAL AND ETHNIC TRENDS**

Messing, Vera & Bereményi, Bálint Ábel: Is ethnicity a meaningful category of employment for Roma? A comparative case study of Hungary and Spain (Judit Pethő-Szirmai)	112
--	-----

Kook, Rebecca: Representation, minorities and electoral reform: The case of the Palestinian minority in Israel (Judit Pethő-Szirmai)	117
--	-----

NATIONAL AND MINORITY LITERATURES

Cvetković-Sander, Ksenija & Sander, Martin: The Literary Remembrance of the German Minority Past in Croatia – In Croatian (Sándor Komáromi)	122
---	-----

MINORITY CULTURES

- Geréb, Zsolt: "Culture is the Fruit of General Grace" (Olga Cholnoky) 126
 Oborni, Teréz: The Remembrance of Zsigmond Jakó (Győző Cholnoky) 128

NATIONAL AND ETHNIC POLITICS

- Gruber, Ines (Bianca): Minority Politics by the Party-State along the Danube,
 Especially Regarding Hungarian Minorities (Sándor Komáromi) 130

MINORITY RIGHTS

- Pirker, Jürgen: Law and Symbolism. The Inclusion of the Carinthian Slovene Minority
 in the Province's Constitution (Sándor Komáromi) 134

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- Županič, Ján: The Forgotten Elite. The Ennoblement of Jews in the Austrian Empire
 (Éva Császári) 138

- RESUME** 143

KÁLLAY BÉNI KORMÁNYZÁSA BOSZNIA-HERCEGOVINÁBAN

Gyetvai Mária

Egy elismerésre méltó kísérlet: osztrák-magyar igazgatás Bosznia-Hercegovinában A Kállay-éra

A múlt század világegései, de főként a napjainkra jellemző elbizonytalanodás és kihívások okán lassan átértékelődik a XIX. század. A magyar történetírásban tiszteletre méltó kísérletek történnek arra, hogy árnyaltabban ítéltesse meg a dualizmus Magyarországra nézve páratlan gazdasági-társadalmi fejlődést, de ismeretlen veszélyeket is hordozó időszaka. Ezáltal nagyobb figyelem hárul a korszak legbefolyásosabb magyar politikusaira, a soha nem mellőzött Deák Ferenc mellett pl. Andrassy Gyulára, Tisza Kálmánra. Sajnálatos módon azonban továbbra is kevés szó esik a magyar politikusok akkori nagy nemzedékének Andrassyhoz fogható jelentőségű tagjáról, Kállay Béniről, az Osztrák-Magyar Monarchia közös pénzügyminiszteréről és ebben a minőségében Bosznia-Hercegovina kormányzójáról. Erre magyarázat lehet, de semmiképpen sem mentség, hogy politikai tevékenységét javarészt nem magyar földön fejtette ki. A délszláv válsággal, de főként az iszlám előretörésével nem érdektelen számba venni azokat a tapasztalatokat és megszívlelni azokat a tanulságokat, amelyekkel bosznia-hercegovinai kormányzásának páratlanul hosszú, 20 évig tartó korszaka szolgált.

Bosznia-Hercegovina a XIX. sz. második felében különleges fontossággal bírt az Osztrák-Magyar Monarchia számára: nehezen védhető hosszú határa miatt a horvát területek felé, ill. a Dél-Dalmáciát a szomszédos szerb lakta területekről folyamatosan fenyegető fegyveres táma-

dások miatt. A XIX. sz. jó részében még török uralom alatt állt, de az Oszmán Birodalom felbomlása már csak idő kérdése volt a behatolás. Bécs alatt elszünetelt vereségtől (1683) egyfolytában tartó hanyatlása lehetőséget adott arra, hogy az európai politikában ádáz küzdelem kezdődjön területeinek felosztásáért. Ez bizonytalanságot és mérhetetlen szenvedést okozott az érintett területek lakóinak, s az I. világháborúban kiteljesedve az egész kontinensnek. Az európai politika oszcillált: az oszmán birodalom – különösen az európai rész – teljes szétzúzása, nem volt állandó prioritás. A nagyhatalmak – elsősorban Franciaország és Nagy-Britannia – hozzáállását mindenkor befolyásolta egy másik birodalom, a cári Oroszország terjeszkedésétől való félelem. A Habsburg-császárság eleinte a törökök kiűzésében volt közvetlenül érdekelt. A későbbi – elsősorban a balkáni – fejlemények hatására azonban a bécsi politika is ingadozni kezdett, s a török uralom alól felszabadult Szerbiát, ill. az általa létrehozni kívánt közös délszláv államot, valamint orosz pártfogóját kezdte nagyobb veszélynek érezni a maga számára, mint a végelgyengülésben szenvedő Oszmán Birodalmat. A Monarchia helyzete ebből a szempontból a többi nagyhataloméhoz képest speciális volt, a területén élő nagyszámú szláv lakosság miatt. Joggal tartott attól, hogy a kisebbségekre – a délszlávokra – akkora vonzerővel bír majd a független szerb állam, hogy az saját területi integritását fogja veszélyeztetni. A német egyesítés után számára Bosznia-Hercegovina az egyetlen lehetséges terjeszkedési irány volt, nemcsak nagyhatalmi voltának bizonyítására, hanem a szerb és közvetetten az orosz befolyás elleni védekezés miatt is. Az ottani lakosság bonyolult összetétele folytán azonban arra Szerbia és Horvátország is igényt tartott. Csökkenő mértékben, de a hátra maradt népes, elsősorban muszlim földbirtokos réteg jóvoltából a Portának szintén volt némi befolyása a Bosznia-Hercegovinában történetekre.

Jóllehet Bosznia-Hercegovina megszállására a Monarchia bírta Oroszország és a nagyhatalmak ígéretét, a bonyolult és folyton változó nemzetközi erőviszonyok idővel olyan hatalmi konstellációt hoztak létre, amely kifejezetten ellene hatott. Ezekkel a külső-belső erővel kellett megküzdenie az osztrák-magyar adminisztrációnak. A megszállás negyven éve alatt összesen nyolc kormányzó igazgatta a két tartományt.

Közülük a legmeghatározóbb a magyar Kállay Béni volt, akinek hivatali ideje a megszállás felét felelte. Kállay hitt a Monarchia civilizatórikus küldetésében és abban, hogy a jó kormányzás, a gazdasági és a kulturális fejlődés előbb-utóbb elfogadtatja a lakossággal a megszálló fejlettebb hatalom által képviselt értékeket. Nagy súlyt helyezett a gazdaság korszerűsítésére, erre a célra azonban – a „boszniai kalandot” ellenzők miatt – nagyon kevés költségvetési forrás állt rendelkezésére, s kénytelen volt „innovatív”, a környezet heves ellenállásába ütköző megoldásokat alkalmazni. A külső behatásokat úgy igyekezett semlegesíteni, hogy a szerb és horvát nemzetársaktól amennyire csak lehet elzárva tartotta a bosznia-hercegovinai lakosságot. Rezsimjére ezért gyakran aggatják az „elnyomó” jelzőt. Ez nem teljesen alaptalan, de némi körültekintő elemzés megmutatja, hogy az adott helyzetben, nagy-horvát és a nagy-szerb tervek megvalósulásának kivédésére nem volt más megoldás. Kállay a középkori független bosnyák államhoz visszanyúlva igyekezett kialakítani és megerősíteni a horváttól és a szerbtől független bosnyák identitást. A nyelvükben egységes, de etnikailag elkülönülő népcsoportok felekezeti hovatartozását pusztán vallási ügyként próbálta kezelni, s igyekezett mindhárom esetében (görögkeleti, katolikus és muszlim) Bosznia-Hercegovinán belüli, külső vallási központoktól független egyházi hierarchiát kialakítani. Gazdasági-társadalmi reformtervének végrehajtásában, a fokozatosság, mint fő irányelv megvalósításának nem kedvezett, hogy Bosznia-Hercegovina elmaradottsága, a korabeli európai viszonyokhoz képest, az afrikai gyarmatokéhoz volt mérhető, az előrehaladás túl lassú volt, és időt adott az ellenérdekeltnek a szerveződésre és ellenakciók beindítására. Hátráltató körülmény volt az iszlám szívós ellenállása is mindennel szemben, ami nem „igazhitűektől” jön. Dacára annak, hogy ért el nyilvánvaló sikereket, igyekezetét mégsem koronázta siker. Ennek főként tőle független okai voltak, amint ezt a jelen tanulmány láttatni igyekszik. Elsősorban a külső körülmények, az alapvetően megváltozott nemzetközi politikai klíma dolgozott ellene, ami a bonyolult belső feltételeken keresztül Bosznia-Hercegovinában is hatott. Ahhoz, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia bosznia-hercegovinai misszióját tárgyilagosan megítélhesük, össze kell raknunk a tágabb képet.

I. A megszállást lehetővé tevő nemzetközi helyzet

A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus helyreállította a régi rendet, a felszín alatt azonban a változások tovább érlelődtek, s a XIX. sz. második felében váltak igazán láthatóvá: mint pl. a nacionalizmus feléledése, a nemzeti egységmozgalmak kibontakozása (mint pl. a német és az olasz egyesítés), a soknemzetiségű birodalmak – mint pl. a Habsburg vagy az oszmán török – helyett a nemzetállamok létrehozása iránti igény. Az utóbbi felszámolásáért vívott harcnak fontos színtere volt a Balkán, amelyet terjeszkedése egyik fő irányának tartott a cári Oroszország és a Habsburg-monarchia is. Ausztria vereséget szenvedett a német egyesítésért vívott második háborúban Poroszországgal szemben. Ezzel végérvényessé vált, hogy az egyesült Németország nélküle, porosz dominanciával jön létre, de egyéb káros következményekkel is járt a Habsburg-birodalom számára. Itáliai katonai sikerei dacára, a porosz háború után megkötött Bécsi Békében észak-itáliai birtokairól is le kellett mondania. A porosz vezetéssel megalakult Észak-német Szövetség maga köré tömörítette a korábban az osztrákokkal tartó dél-német államokat is¹. A külpolitikai téren elszenvedett presztízsveszteséghez belpolitikai nehézségek társultak: elsősorban a soknemzetiségű birodalom népeinek erősödő autonómia- törekvései. Mindez rákényszerítette az uralkodót a Magyarországgal való kiegyezésre (1867), és az alkotmány ennek megfelelő módosítására. A dualista berendezkedés elkecseregelt ellenállást váltott ki a Birodalom más, elsősorban szláv népeiből, akik lan-kadatlan erővel küzdöttek trialista vagy föderális átalakításáért. Harcuk az I. világháborúban érte el tetőpontját, végkifejlete pedig az Osztrák-Magyar Monarchia szétdarabolása lett. A német egyesítéstől, pontosabban az osztrák vereséggel végződő porosz háborútól (1866) egyenes út vezetett a nagy európai háborúhoz is. Az erős, egységes Németország aggodalmat keltett, elsősorban Franciaországban, amely általa meg-

¹ Ausztria és Liechtenstein kivételével a dél-német államok véd- és dacsövetségére léptek Poroszországgal.

szűnt a legerősebb kontinentális hatalom lenni. Német provokációra² indította meg III. Napóleon császár a francia-porosz háborút (1870-71), amelyben nem várt módon vereséget szenvedett. Elzász és Lotaringia egy része Németországé lett. Ez a császárság megszűntéhez, az ún. harmadik köztársaság kikiáltásához és a Párizsi Kommün véres három hónapjához vezetett. A francia közgondolkodásban változó intenzitással, de a XX. sz. második feléig (vagy talán az óta is) egyfolytában jelen volt a bosszúvágy, és – egyéb okok mellett – két világháborúhoz vezetett. Ebben a „haragszomrádban” a Habsburg-birodalom is osztozott, mert a francia várakozások ellenére, nem akart Párizs oldalán elégtételt venni a poroszoktól elszenvedett vereségért. Szekfü Gyula ezt a Kiegyezés után a birodalmi külpolitikába nagyobb beleszólást nyerő magyar politikuskoknak tulajdonította. Mint írja „Magyar Történet” c. művében, Andrássy Gyulának köszönhető, hogy a már előkészítés alatt lévő francia szövetség megkötésére végül nem került sor.³ A magyar politika figyelme sokkal inkább Oroszországra irányult, s az orosz veszély elhárítása volt számára a legfontosabb külpolitikai prioritás.

A Monarchia, amely a porosz háborúban francia győzelmet várt, a továbbiakban nem számíthatott Párizs támogatására olasz vagy német területen betöltött szerepének helyreállításában. Ezért e helyzetben a korábban is természetes érdekszférájának tekintett Balkán felé fordult, ahol azonban olyan hatalmas ellenfélbe ütközött, mint az orosz birodalom. Oroszországnak a balkáni térségben természetes szövetségesei voltak a szláv népek, egyrészt a közös vallás, másrészt a pánszlávizmus okán. Bizánc török elfoglalása után a görögkeleti egyház központjának szerepét a moszkvai patriarchátus vette át. A pánszlávizmus is orosz

² III. Napóleon igyekezett hasznot húzni Ausztria és a dél-német államok rivalizálásából Poroszországgal. Bismarck érzékeltette, hogy a francia semlegesség fejében hajlandó lenne tolerálni Belgium és Luxemburg francia nyelvű részének beolvasztását a francia császárságba, majd „szerkesztett” formában nyilvánosságra hozta a francia követeléseket tartalmazó táviratot. Franciaország ekkor hadat üzent Poroszországnak.

³ Nem hagyható figyelmen kívül a Habsburg lekötelezettség Oroszország felé sem, ami visszatartotta attól, hogy háborúba keveredjen.

földről indult „hódító útjára”⁴. Kulturális köntösbe öltöztetve ugyan, de kezdettől politikai célokat szolgált. Oroszország különösen azután kezdett aktívabb szerepet játszani a délszláv térségben, miután nyilvánvalóvá vált számára, hogy a Boszporuszhoz a Balkánon keresztül tud kijutni.⁵A török birodalomból *de facto* 1830-ban kivált Szerbia és a vazallus Montenegró voltak a Monarchia szempontjából a legfontosabb ellenérdekelt orosz kliens államok. Szerbiáról hamar bebizonyosodott, hogy a délszláv népek egyesítője kíván lenni, s mint ilyen a Monarchiát legnagyobb riválisának tartja, s befolyásának növekedését minden eszközzel meg fogja akadályozni. A dualista állam azonban, a Szerbiával való elkerülhetetlen szembekerülés árán sem mondhatott le Bosznia-Hercegovina területének saját, ellenőrzése alá vonásáról, mert az beékelődött a Magyar Korona társországaként a Monarchia részét képező Háromegy Királyságba⁶, s különösen fontos tényező volt a közvetlen Bécs irányítása vont Dalmácia biztonsága szempontjából. Különböző okokból ugyan, de ezen a ponton találkozni látszott az Habsburg Birodalom és Oroszország érdeke. Az 1876-ban a Balkánon kirobbant felkeléseket utóbbi arra igyekezett kihasználni, hogy egy újabb háborút indítson az Oszmán Birodalom ellen. A siker érdekében iparkodott gondoskodni

⁴ Szellemi szerzői németek voltak – August Ludwig von Schlözer (1735-1809) és Johann Gottfried Herder (1744-1803) –, de életük e szempontból meghatározó szakaszában orosz szolgálatban álltak.

⁵ Nagy Katalin cárnőnek kész terve volt a Bizánci Birodalom visszaállítására, Oroszország hűbéreseként, a cárnő unokájával, Konsztantyin nagyherceggel a császári trónon. Ez a birodalom Törökország európai részeit foglalta volna magában, Konstantinápoly fővárossal. Ausztria, mint Oroszország szövetségese Lengyelország első felosztásában Szerbiát, Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát nyerte volna el e terv értelmében. Velencének Ciprus, Kréta és a Peloponnészosz jutott volna. Franciaország, a Porta szövetségese Egyiptomot és Szíriát kapta volna meg az oszmán birodalomból, hogy ne zavarja meg a felosztására irányuló törekvéseket. Kis-Ázsia és a Közép-Kelet, egészen Indiáig Oroszország birtokába került volna.

⁶ Horvátország, Szlavónia és Dalmácia. Jóllehet az 1868-ban létrejött magyar-horvát kiegyezés három egységből állóként kezelte a horvát királyságot, és feltételezte a Bécs irányítása alá tartozó Dalmácia egyesítését a többi horvát területtel, a horvátok nagy sérelmére ez nem történt meg.

róla, hogy a Monarchia ebben semleges maradjon. Gorcsakov⁷, orosz és Andrássy Gyula, osztrák-magyar külügyminiszter előzetes megállapodása alapján született 1877 januárjában a titkos Budapesti Szerződés, amelyben a Felek megállapodtak, hogy egy az Oszmán Birodalom ellen intézett orosz támadás esetén a Monarchia jóindulatú semlegességet tanúsít, egyezsége jutottak továbbá az Oszmán Birodalom délkelet-európai birtokainak majdani felosztásában. A jelen tanulmány szempontjából a Szerződés legfontosabb pontja az orosz „igérvény” volt, hogy a Monarchia egy általa megválasztott időpontban megszállhatja Bosznia-Hercegovinát. Nem vonatkozott ez a Novi Bazár⁸-i szandzsákra. Abban viszont megállapodtak, hogy Szerbiát, Montenegrót és Hercegovinának e kettő között húzódó sávját mindkét Fél semleges zónának tekinti, továbbá, hogy azon fognak munkálkodni, a Balkán félszigeten ne egy nagy (nagy Szerbia vagy nagy Bulgária), hanem több kisebb állam jöjjön létre a török birodalom széthullása után.⁹

Szentpétervár már 1877 áprilisában, a bolgár zavargások ürügyén hadat üzent a Portának. A török hadsereg nem tudott sokáig ellenállni az orosz nyomásnak, s a cári csapatok rövid időn belül Isztambulnál álltak. A rákényszerített San Stefano-i békében a Porta elismerte Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenségét, a későbbi fejlemények szempontjából a legjelentősebb azonban egy az Égei-tengertől az Ohridi-tóig terjedő nagy Bulgária létrehozása volt, ami különösen az Osztrák-Magyar Monarchiában és Nagy-Britanniában váltott ki felháborodást. Mivel Bosznia-Hercegovina egyes területeiről is rendelkezett (részben Montenegrónak, részben Szerbiának juttatta volna azokat) osztrák-magyar részről a Budapesti Szerződés megszegését látták benne. A britek a tengerszorosokat, az Indiába vezető kereskedelmi útvonalak szabadságát féltették tőle. Emellett tartottak az orosz befo-

⁷ Alekszander Mihailovics Gorcsakov herceg (1798-1883), orosz diplomata majd 1856 és 1882 között külügyminiszter. Egyes források szerint szerepe volt I. Ferdinánd lemondásában I. Ferenc József javára, 1848-ban és a három császár szövetségének (1873) tető alá hozásában, ami a *status quo* fenntartását szolgálta a XIX. sz. végén Európában. .

⁸ Ma: Novi Pazar, Szerbia.

⁹ Ez utóbbit Oroszország egy 1877 márciusában, Nagy-Britanniával kötött egyezségben is vállalta.

lyás megnövekedésétől is a Közel-Keleten. A Balkánon a feladott területek muszlim lakossága kelt fel. A nagyhatalmi érdekek mellett, tehát, egy nagyobb balkáni válság megelőzése is szerepet játszott abban, hogy Berlinbe kongresszust (1878) hívtak össze, a San Stefanó-i béke revideálására. Ezen megerősítették Szerbia, Montenegró és Bulgária, *de jure* önállóságát, de utóbbi területét jócskán megnyirbálták. „Szentesítettek” a Monarchia jogát Bosznia-Hercegovina elfoglalására, azzal, hogy a török fennhatóság továbbra is fennmarad, s a jogmegosztás részleteit az osztrák-magyar és a török fél kétoldalú tárgyalásokon határozza meg. A Balkánnak azonban a Berlini Kongresszus sem hozott nyugalmat. A bonyolult területi felosztás, az egymásnak feszülő nagyhatalmi érdekek és a sovinizmussá fajuló nacionalizmus az itt élő népeket konfliktusba hajtotta egymással.

II. A Bosznia-Hercegovinára közvetlen befolyással bíró országok tervei

Jóllehet Horvátország és Szerbia egyaránt igényt formált Bosznia-Hercegovinára, az ott élő népességet horvátnak, ill. szerbnek tekintette, a legnagyobb befolyást Szerbia gyakorolta. Egyrészt azért, mert eleve a görögkeleti, szerb lakosok aránya volt a legmagasabb, másrészt, mert folyamatos volt a szerbek bevándorlása. A hódoltság alatt a görögkeletiekhez képest még hátrányosabban megkülönböztetett katolikus lakosság, különösen az oszmán uralom hanyatlásának évszázadaiban állandóan fogyatkozott. Az elköltözöttek helyébe görögkeleti vallásúakat (pl. vlachokat) telepítettek¹⁰, minek következtében számuk tovább emelkedett. A szerbek világi vezetői a megszállás éveiben valamennyien betelepültek, jórészt gazdag kereskedők voltak. A Délvidékről származók kiemelkedő szerepet játszottak a lakosság Szerbia felé „hajlításában”. A szerbség legtehetősebb és legműveltebb rétege volt ez, amely a XIX. sz. nagymérvű gazdasági-kereskedelmi fellendülésének köszönhetett

¹⁰ Jöttek szép számmal Dalmáciából is, ahol a városok lakossága kicserélődött, egyre nagyobb lett a szerb elem.

felemelkedését. Az ottani liberális szerb politikusok elsősorban a Bosznia-Hercegovinába küldött tanárok és egyéb „kultúrunkások” révén voltak döntő hatással az ottani helyzet alakulására, de a magyarországi liberális ellenzékkel való kapcsolatépítéssel is. A szerb pravoszláv egyház szintén nagy szerepet játszott. A Karlócán¹¹ székelő szerb ortodox érsekség erős autonómiával rendelkező szervezet volt, amelyen belül az egyházi vezetők mind egy pán-szerb ortodox egyházi keretben gondolkodtak, s nagy szerepük volt az önrendelkezését elnyerő Szerbia egyházi szervezetének kiépítésében. Különösen nagy hatást tudtak kifejteni a kiterjedt bosznia-hercegovinai szerb felekezeti iskolahálózat révén.

Szerbia *de facto* a XIX. sz. első felében vált ki az oszmán birodalomból. Államjogi státusa szultáni fermánnal¹² volt szabályozva, de különállását jogilag az orosz-török békeszerződéseknek köszönhetette, ami magától értetődően orosz védelem alá helyezte. A krími háborút lezáró Párizsi Béke azonban az orosz védnökséget az európai nagyhatalmak kollektív garanciájával váltotta fel.¹³ A cárok, akiket a szerb nép saját uralkodójának is tekintett Nagy Pétertől kezdve iparkodtak a moszkvai patriarchátus egyházi tekintélyéből politikai tőkét kovácsolni. A délszláv népekhez fűződő kapcsolatok intenzitását azonban mindenkör az orosz érdekek határozták meg. Ez a térség igazán akkor kezdett Oroszország számára fontos lenni, amikor a krími háborúban elszenvedett veresége miatt belátta, a kijáratot a Földközi tengerre nem a Fekete tengeren, hanem a „Duna mentén” kell keresnie. Célja elérése érdekében szüksége volt a balkáni szláv népek támogatására, e végből mindenáron meg kellett akadályoznia a Habsburg-birodalom további terjeszkedését a Balkán félszigeten, s „felszabadítani” az osztrák iga alatt sínylődő szláv népeket. A XIX. sz. derekán Szerbia számára legalább ekkora jelentő-

¹¹ Ma: Sremski Karlovci, Szerbia.

¹² Perzsa-török szó: szultáni rendelet, parancs, okirat.

¹³ E kettős kötődés a szerb külpolitikának az óta is állandó jellemzője. A szerb nép, ill. Szerbia számára az orosz orientáció mindig is magától értetődő volt, az egyházi kapcsolatok mellett mélyen gyökerező kulturális hagyományokon alapult, s éppen ezért fölötté állt és áll ma is a pillanatnyi helyzet által megkövetelt kompromisszumoknak, míg a többi kapcsolat – pl. a nyugati hatalmakkal, Habsburg-birodalommal, vagy ma pl. az Európai Unióval – nem.

ségre tett szert a nyugat-európai kapcsolat, a szláv szolidaritás jegyében tevékenykedő lengyel emigráció, és annak kötődése a befolyásos nyugati (brit és francia) szabadkőműves körökhöz. A szláv népek összefogása révén akarta elérni a lengyel területek felszabadítását az orosz uralom alól. Vezéralakja, Adam Jerzy Czartoryski¹⁴ az 1830-as lengyel szabadságharc leverése után volt kénytelen elmenekülni hazájából. Közvetve a szerb kormánynak általa megfogalmazott tanácsok¹⁵ alapján készült a szerb külpolitikának azóta is *de facto* alapjául szolgáló, *Nacsertanije*¹⁶, c. program. Ilija Garasanin, akkor szerb belügyminiszter¹⁷ ebben elsőként foglalta írásba „Nagy Szerbia” megvalósításának tervét, amivel némiképp eltért a Czartoryski által megszabott iránytól. Mindjárt bevezetőben megállapította, hogy a török birodalom európai területein, szomszédok lévén, Ausztria és Oroszország fognak osztozni. E végből meg kívánják akadályozni, hogy a felszabaduló keresztény lakosságú területeken egy újabb keresztény hatalom jöjjön létre. Ezzel ugyanis megghiúsulnának a Nagy Péter óta dédelgetett orosz álmok Konstantinápoly és a tengerszorosok feletti ellenőrzés megszerzéséről. Ausztria viszont azzal számolhatna, hogy a fennhatósága alá tartozó délszláv lakosságú területekről le kellene mondania. Ausztria, tehát, minden körülmények között a szerb állam legnagyobb ellensége, közöttük a békeesség politikai lehetetlenség.¹⁸ Természetes azonban, állapítja meg Garasanin, hogy a többi európai hatalom, Franciaországgal és Nagy-Britanniával az élen

¹⁴ A.J.Czartoryski herceg (1770-1861), lengyel főnemes és politikus, 1804 és 1806 között orosz külügyminiszter, 1830-ban a lengyel forradalmi kormány elnöke.

¹⁵ *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*. Archives Czartoryski 5404. Az eredeti francia nyelvű szöveget közreadta: D. Sztranjakovics, Szpomenik Szrpszke Kraljevszke Akademije XCI, Belgrád, 1939., pl. 105-115.

¹⁶ ’Tervezet’.

¹⁷ 1812–1874. Gazdag kereskedő családból származott. Maga is vámtisztként kezdte a pályafutását, később a reguláris szerb hadsereg első parancsnoka lett ezredesi rangban. 1843-tól bel-, majd külügyminiszter. Utóbbi pozíciójából orosz követelésre mozdították el, ő azonban ennek ellenére rendületlenül gáncsolta Alekszandar Obrenovics Ausztria-barát politikáját, mert szerinte Szerbiának Franciaországra és Oroszországra kell támaszkodnia. 1853-ban visszatért a külügyminiszteri posztra, s 1867-ig töltötte be azt.

¹⁸ A Monarchia vezetése előtt nem volt ismeretlen Garasanin programja, egy példányát 1883-ban megszerezte.

a dolgok ilyenén alakulását ellenzi. Az ő ellenkezésük a legjobb garancia arra, hogy a keletkező vákuumot mégis egy új keresztény hatalom töltsse be, s általa fennmaradjon az európai erőegyensúly. Erre a szerepre a legalkalmasabb Szerbia, mert minden garanciát megadhat Európának, hogy erős és szilárd lesz, s fenn tud maradni a két nagy szomszéd, Ausztria és Oroszország között. Garasanin elképzelései szerint a jövő nagy szerb állama mindjárt ez első lépcsőben magában foglalta volna – a Szerb Fejedelemségen kívül – Bosznia-Hercegovinát, továbbá Montenegrót és az észak-albán területeket. Ezeknek egyesítését fokozatosan tervezte végrehajtani, egymás után hasítva ki őket az omladozó oszmán török birodalomból. Nagyon fontosnak tartotta, hogy Szerbia ne orosz, hanem az oszmán birodalmon belüli szláv segítségre támaszkodjon felszabadító és egyesítő törekvéseiben, mindazonáltal ne veszítse el Oroszország bizalmát. Bosznia-Hercegovinával kapcsolatban nagy súlyt helyezett a pozitív kép kialakítására Szerbiáról és a vallásszabadság melletti kiállásra, mert ez által a más vallású (de Garasanin által szerbnek tekintett) lakosság kivonható Ausztria befolyása alól. Később azonban ráhangolódott a nagyhatalmak által előnyben részesített közös délszláv állam gondolatára is, és kapcsolatba lépett a horvát jugoszlávizmus vezéralakjával, Josip Juraj Strossmayer, diakóvári püspökkel. Utóbbi számára hamarosan kiderült: a horvát és a szerb aspiráció kibékíthetetlen egymással, hiszen mindketten saját vezényletük alatt képzelték el a majdani Jugoszláviát.

A másik szerb állam, **Montenegró** befolyása Bosznia-Hercegovinában szintén jelentős volt. Egyrészt a szomszédság okán, másrészt mert a parányi fejedelemség valós súlyánál sokkal jelentősebb szerepet vitt az európai politikában. I. Nikola fejedelem¹⁹ ügyesen alakította a dinasztikus kapcsolatokat az olasz és az orosz uralkodó körökkel.²⁰ Ez különösen orosz vonatkozásban jelentős anyagi előnyökkel is járt számára.

¹⁹ 1860-ban lett fejedelemség, de nagy része 1878-ig – legalább is formálisan török-fennhatóság alatt maradt. A Berliini Kongresszus emelte a nemzetközileg elismert önálló európai államok sorába, 1910-ben lett királyság.

²⁰ Két leánya lett orosz nagyherceg felesége, egy pedig olasz királyné III. Viktor Emánuel oldalán.

Az 1903-as belgrádi katonai puccs²¹ után fordulat állt be a nemzetközi Balkán-politikában, és Montenegró, mint a délszláv népek egyesítője vesztett jelentőségéből.

A **horvátok** elsősorban szintén az ott élő katolikus, magát horvátoknak valló népesség okán formáltak igényt Bosznia-Hercegovinára. A terület beékelődött Horvátországba, hosszú, nehezen védhető határral, ami a Monarchia Bosznia-Hercegovinára vonatkozó aspirációit is befolyásolta. Ez beleágyazódott azonban a délszláv népek (horvátok, szerbek, vendek, szlavónok, dalmátok, bosnyákok stb.) egységét hirdető ideológiákba, amelyek közül az első a Ljudevit Gaj (1809-1872) nevéhez fűződik. Ő indította el az „illirizmus” néven ismert mozgalmat. Részben Pesten végzett jogi tanulmányai során ismerkedett meg Ján Kollárral²². Az ő hatására célul tűzte ki a délszláv népek egyesítését egy közös irodalmi nyelv és a latin írás segítségével. Célja volt a regionális megosztottság felszámolása is (a különböző nyelvváltozatot beszélő szlavón és dalmát, valamint északi horvát területek között). Az 1848-49-es forradalom, a Josip Jelačić bán által összehívott Horvát-illír Tarományi Gyűlés – többek között – kimondta a horvát területek egyesítését, és a Magyar Koronától való elszakadást. Jelačić azonban csatlakozott abban a várakozásában, hogy a rebellis magyarok ellen nyújtott segítsége révén megnyeri a Habsburg-ház jóindulatát ahhoz, hogy a horvát területek önálló tartományként közvetlenül Bécs alá tartozzanak. A kiábrándulás Bécs ígéretéséből és az Habsburg-birodalom minden népét sújtó abszolutizmus az Illír Mozgalom helyett két egymással kibékíthetetlen politikai irányzatot hozott létre, ez a szakadás Horvátország további sorsát és bosznia-hercegovinai aspirációit is befolyásolta: az egyik, a nacionalista irányzat Horvátország teljes függetlenségét, a másik az illirizmus továbbfejlesztését, több délszláv népre való kiterjesztését követelte. Az előbbit az Ante Starčević²³ és az általa 1861-ben alapított Horvát Jog-

²¹ Alekszandar Obrenovics, szerb uralkodó és Draga királyné brutális meggyilkolása, a rivális uralkodó ház, a Karagyorgyevicsok visszatérése a szerb trónra.

²² (1793-1852) Szlovák származású, de kizárólag csehül író költő, tudós, evangélikus lelkész), a pánszláv eszmék hirdetője.

²³ Politikus, író (1823-1896). A horvát nacionalizmus emblematiszta alakja. Pesten hallgatott teológiát majd bölcsészetet. Élesen szerbellenes, jóllehet anyai ágon szerb szá-

párt (*Hrvatska stranka prava*) képviselte. A halála után örökébe lépett Josip Frank²⁴ feladta a teljes függetlenségért folytatott küzdelmet, Horvátország és Bosznia-Hercegovina egyesülésének fontosságát hirdette, és a Habsburg Birodalom trialista átalakításáért kardoskodott. Az illír hagyományt J.J.Strossmayer²⁵, diakóvári²⁶ püspök és Franjo Rački²⁷ vitte tovább. Együtt alapították a Független Nemzeti Pártot (*Neovisna narodna stranka*), mindketten a Habsburg Birodalom föderatív átalakításának és a délszláv népek egyesülésének hívei voltak.²⁸

Törökországnak a XIX. sz. közepétől területe folytonos zsugorodását kellett megélnie. Teljesen ki volt szolgáltatva a birodalom egyes részeire aspiráló nagyhatalmaknak (Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Oroszországnak). Ezek közvetve vagy közvetlenül, igyekeztek bomlasztani, ugyanakkor – Oroszország erősödésétől tartva – újra és újra a védelmére keltek. Az ősellenség, Oroszország sorra indította a háborúkat az Oszmán Birodalom ellen a tengerszorosok feletti ellenőrzés, valamint balkáni és kis-ázsiai területeinek megszerzéséért. Franciaország és Nagy-Britannia ezt mindenáron el akarták kerülni. A balkáni népek nacionalizmusának felszításával, haderejük kiépítésének pénz-

mazású volt. Elvetette a délszláv egység ideáját, s a teljes függetlenség mellett tűzte ki célul. Annak ellenére, hogy az egyház neveltje volt, éles kirohanásokat intézett a katolikus egyház ellen, mert elfojtja a horvát népi kultúrát és a horvát nép ellenségeivel, Ausztria-magyarországgal szövetkezik.

²⁴ Eszéki zsidó család sarja (1844-1911), jogász, újságíró, politikus. Híveit egyszerűen csak „frankovci”-ként emlegették.

²⁵ Eszéken született (1815-1908), német-horvát katonacsaládban. A teológiát Pesten végezte.

²⁶ Ma: Džakovo.

²⁷ Horvát teológus és történész (1828-1894).

²⁸ Strossmayer élete végéig kitartott azon meggyőződése mellett, hogy a vezető hely a Balkánon Horvátországot illeti meg. Az 1849-es olmützi alkotmány nem csatolta vissza a horvát területeket, így a Habsburg jogar alatti egyesülést szorgalmazókban 1867-ig, a magyar-osztrák kiegyezés nagy csalódást okozott számukra, mert azzal szertefoszlott a remény, hogy ez bekövetkezhet. Az erre következett magyar-horvát kiegyezést pedig hevesen elleneztek, leginkább azért, mert ezzel végképp megszűnt annak a lehetősége, hogy a horvát területek, a Magyar Királyságtól függetlenül, külön tartományt alkotva, közvetlenül Habsburg jogar alá tartozzanak.

ügyi és szakmai támogatásával (jellemzően elsősorban Franciaország) viszont tovább gyengítették a törököket. Ehhez járult még a gazdasági behatolás, hogy az ún. kapitulációk²⁹ révén vám- és egyéb kedvezményeket harcoltak ki maguknak, minek következtében a Birodalomba akadálytalanul áramlott be a nyugati tömegáru, saját gazdasága pedig képtelen volt fejlődni. Az oszmán vezetésben, nehéz helyzete ellenére, vagy talán éppen azért, megvolt a szándék az európai típusú liberális reformok bevezetésére. El is indult egy jobbadán felületes folyamat – az ún. „újjászervezés” (*Tanzimat*), az európai államok bonyolult és szüntelenül átalakuló hatalmi viszonyai azonban minduntalan megzavarták, újra és újra háborúba sodorták Törökországot. Bosznia-Hercegovina leválasztása ellen vajmi kevés ellenállást tudott kifejtetni, s Horvátországgal és Szerbiával összehasonlítva sokkal kisebb befolyása is volt – már a földrajzi távolság okán is – az ottani belső folyamatok alakulására. Isztambul, mint birodalmi főváros vonzása azonban érzékelhető volt, szép számban tanultak ott boszniai muszlim fiatalok, és szakaszosan jelentős volt az oda irányuló kivándorlás is.

III. Bosznia-Hercegovina a megszállás előtt

Bosznia-Hercegovina az osztrák-magyar megszállás küszöbén a garmati sorban lévő észak-afrikai országokhoz mérhető elmaradottságban és szegénységben élt. Az uralkodó elitet a muszlim földbirtokosok, vallási vezetők és közigazgatási tisztségviselők adták, akik abban voltak érdekeltek, hogy kiváltságaikat bebetonozzák, ezért ellenálltak minden reformnak, az oszmán birodalmon belül is kirívóan konzervatívnak számítottak. A földművesek legnagyobb része jobbágysorban élt, ennek a tömegnek túlnyomó többsége a keresztények közül került ki. Az iparos

²⁹ Kereskedelmi megállapodások, amelyeknek megkötésére az oszmán birodalom kényszerült nyugat-európai nagyhatalmakkal (így pl. 1536-ban Franciaországgal, vagy 1838-ban Nagy-Britanniával) amelyek egyoldalúan nagy előnyöket biztosítottak az európai kereskedőknek a török birodalom területén, a helyi kereskedők hátrányára. Mivel a reciprocitás teljességgel ki volt zárva, a kapitulációk a török külkereskedelem, ill. a török gazdaság hanyatlásához vezettek.

és kereskedőréteg nem volt számottevő. Az oszmán birodalom gazdasági-politikai hanyatlását Bosznia-Hercegovina is megsínylette. A központilag elrendelt *Tanzimat* reformok nem sokat javítottak a szegények helyzetén, mert az ellenérdekelte nagybirtokos muszlim elit szűrőjén csak az adminisztratív és katonai jellegű intézkedések jutottak át.

A középkori bosnyák államot a törökök 1463-ban hódították meg, Hercegovinát pedig 1481-ben. Vélelmezhetően kezdettől fogva soknemzetiségű ország volt, amelyben a vallás meghatározó volt az etnikai hovatartozás szempontjából is. A török hódoltság kezdetén a három uralkodó felekezet, a görögkeleti, a katolikus és a bogumil³⁰ eretnekség követői, az ún. boszniai egyház volt. A görögkeletiek szerbek, a katolikusok horvátok voltak és maradtak a hódoltság évszázadai alatt is, a boszniai egyház viszont teljesen eltűnt, vélhetően közülük lettek sokan muszlimok. Erre többféle magyarázattal szolgál a történettudomány. Az egyik közülük az, hogy a katolikus egyház, valamint a velencei és ragusai rabszolga-kereskedők üldözésének kitett bogumilok megkönnyebbüléssel fogadták az oszmán hódítókat, s örömezt áttértek a győztesek hitére, annál is inkább, mert ez előnyökkel is járt számukra. Az is közrejátszhatott, hogy a bogumilok elleneztek az egyházi hierarchiát is, ezért nem volt kialakult egyházi szervezetük, s könnyebben tértek át más vallásra. A Monarchia által 1879-ben lebonyolított népszámlálás szerint Bosznia-Hercegovina lakosságának (összesen 1.158.164 fő) 42,87%-a volt görögkeleti, vagyis szerb, 38,73%-a volt muszlim, s 18,08%-át alkották a katolikusok, akik túlnyomórészt horvátok voltak. Mindhárom felekezethez, fő népcsoporthoz tartozók egy nyelvet beszéltek, a horvát, illetve a szerb nyelv valamely változatát. A zsidók száma 3.426 fő, egyéb

³⁰ A *bogumil* szó jelentése 'Istennek kedves', eretnek szekta, amely Kis-Ázsiából kiindulva terjedt el a Balkánon, de – katar-eretnekség néven – Nyugat-Európában is. A világ jelenségeit a jó (Isten) és a rossz (ördög) harcából vezették le. A munkát és a szolgálatot az ördög művének tartották, elutasították a korabeli társadalmi rendet és annak intézményeit. Központjuk a XIII. sz.-ban Bosznia lett, ahol az uralkodó, Kulin bán államvallássá tette a bogumilizmust. Magyarország déli részére is áterjedt, több magyar uralkodó vezetett hadjáratot ellenük.

249 volt³¹. A kisebb etnikumok, mint az örmények, vlachok, cigányok, akik szép számban költöztek be az oszmán török uralom alatt, később többnyire beolvadtak valamelyik nagyobb etnikumba. A zsidók száma a megszállás alatt jelentősen növekedett, tisztviselők, kereskedők, ügyvédek jöttek ide a Monarchia többi részéből, különösen horvát területről. Az onnan származóknak a helyi nyelv ismerete nem okozott nehézséget. A társadalom alapvetően agrárjellegű volt, mindegyik népességben a parasztság volt a legszélesebb társadalmi réteg. A városiakok számára nagy eltérést mutatott az egyes etnikumok között

A **szerbek** túlnyomórészt jobbágyok voltak muszlim földbirtokosok földjén. Mivel keresztények nem tarthattak jobbágyokat, nagyon kevés volt a szerb földbirtokos. Papjaik közöttük éltek, maguk is írástudatlanok lévén, kevesen rendelkeztek megfelelő teológiai képzettséggel, a vallásgyakorlás leginkább a külsőségekre korlátozódott, legfontosabb feladata azoknak fenntartása és változatlan formában való átadása az elkövetkező nemzedékeknek. A török hódoltsági területen a szerb pravoszláv egyház az állam által elismert egyház volt, míg a katolikus csak megtűrt. A katolikusok alávetettségét világosan megfogalmazta IV. az Arzén pátriárka által 1731-ben kibocsátott *berât*³². A szerb egyház ezt kihasználta (főként az adóbehajtás terén), amit a katolikusok sérelmeztek, és sűrűn tiltakoztak a túlkapások ellen a török hatóságoknál. Eleinte nagyon kevés szerb volt városiak, számuk azonban az oszmán uralom utolsó évtizedeiben jelentős mértékben növekedett. Gazdasági erejük kézművességből és kereskedésből származott, a Monarchia idején is folyamatosan gyarapodott. A XIX. században autonóm egyházi szervezeteket és iskolákat alapítottak. A bosznia-hercegovinai szerbek világi vezetői a megszállás éveiben jórészt a Délvidékről betelepült gazdag kereskedők voltak. A szerb iskolákban is Bosznia-Hercegovinán kívülről származó tanárok tanítottak.

³¹ A Monarchia által végrehajtott utolsó, 1910-es népszámlálási adatok szerint Bosznia-Hercegovina összlakossága 1.898.044 fő volt, ebből 43% görögkeleti vallású, vagyis szerb, 32% muszlim, 23% katolikus, vagyis horvát, a zsidók száma 11.868 fő volt.

³² Török szó, jelentése [szultáni] adománylevél. A szóban forgó dokumentum kimondja, hogy a boszniai katolikusok az ipeki pravoszláv patriarchának vannak alárendelve.

A **horvát** népesség is túlnyomórészt jobbágyokból állt, akik valószínűleg szabad paraszti státusból süllyedtek muszlim földbirtokosok jobbágyaivá. Körükben a ferences rend tagjai gondoskodtak a katolikus vallás továbbéléséről, akik erre vonatkozóan kizárólagos joggal bírtak, még a hódoltság előtti időkből³³. A katolikus volt valamennyi felekezet közül a legszegényebb, emellett állandóan ki volt téve az uralkodó iszlám és a pravoszláv egyház támadásainak. El volt vágva az egyházi központtól, Rómától, akadályoztatva volt az egyházi előjárókkal, püspökökkel való kapcsolattartásban, akik a horvát területre, Diakóvárra költöztek, és állandó gondokkal küzdött a papi utánpótlás terén. A horvát népesség soraiból sokkal kevesebben lettek városiak, mint a szerbek közül. Így a horvátság nem rendelkezett számottevő középosztállyal, az csak XX. sz. első évtizedében kezdett kifejlődni. Emiatt a horvát közösség volt a leghomogénebb, de ez egyszersmind azzal a következménnyel járt, hogy a politikailag aktív horvátok a katolikus klérus tagjai közül kerültek ki.

A **muszlim** közösség a XIX. sz. második felében három részre tagolódott: a javarészt földbirtokosokból álló elitre, a parasztságra és a városi alsó középosztályra. A muszlimok körében is a parasztság volt a legnépesebb. Jóllehet életszínvonaluk nem volt lényegesen magasabb, mint keresztény társaiké, nagyobb szabadságot élveztek, és többségük mentes volt a jobbágyszolgáltatások alól. Tisztában voltak a földbirtokosok és köztük tátongó szakadékkal, de belátták, hogy az iszlám jognak ők is haszonélvezői keresztény sorstársaikkal szemben, ezért azonosulni tudtak az elit politikai céljaival. Az iszlám, ill. a *sariá* védelme mindenkor közös platform volt valamennyi boszniai muszlim számára. A városi alsó középosztály a legnépesebb a muszlim lakosság körében volt. Az osztrák-magyar megszállás kezdetén valamennyi városban muszlim többségű lakosság volt. A céhekbe tömörült kereskedők és kézművesek földműves hitsorsosaihoz hasonlóan körömszakadtig ragaszkodtak az iszlám joghoz, mert meggyőződésük szerint védte őket az illojális külföldi konkurenciától. A társadalmi hierarchia csúcsán a muszlim vallási vezetők, a tehetős kereskedők és iparosok, földbirtokosok voltak. Az összetartó erő közöttük a *sariá*, az oszmán rendelkezések és az isz-

³³ A XIII. században telepedtek meg Boszniában.

lám hagyományok voltak, ezeknek révén tarthatták meg vagyonukat és társadalmi állásukat. A vallási vezetők és a muszlim értelmiség az ún. kegyes alapítványoktól³⁴ nyerték javadalmazásukat. A *vakuf*-rendszer szintén a *sariá*-n és az iszlám hagyományokon alapult. A földbirtokosok társadalmi helyzetét is az iszlám jog, hagyományok konzerválták, ill. különböző szultáni rendeletek, amelyekre előszeretettel hivatkoztak az osztrák-magyar hatóságok „újításai” elleni érvelésükben. A muszlim elit összetétele régióról-régióra különbözött. Általánosságban jellemző volt a politikai aktivitás hiánya.

Az urbanizáció, a kapitalista fejlődés megindulása és a világ-gazdaság növekedése a XIX. sz. legvégén kezdték éreztetni hatásukat a bosznia-hercegovinai társadalomban, de egészen az I. világháború végéig nem okoztak lényeges változásokat. Az osztrák-magyar iparosítási politika eredményeképpen létrejött egy szűk városi munkásréteg, amely már politikailag is aktivizálódott a XX. sz. első éveiben. Az átfogó agrárreform elmaradt, de az új törvények lehetővé tették, hogy a parasztok kiváltsák magukat a jobbágyorsból, a földbirtokos egyetértésével. Ezért a folyamat vontatottan haladt, és nem növelte jelentős mértékben a szabad parasztok számát. A legfontosabb változásokat a nyugat-európai típusú erősebb és formálisabb bürokratikus rendszer okozta, amely markánsan különbözött az oszmán birodalométól, különösen annak hanyatló korszakában. Sajátos módon ezek az „adminisztratív újítások” sokkal hevesebb reakciót váltottak ki a helyi népekből, mint az osztrák-magyar megszállás gazdasági-szociális következményei, és folyamatosan uralták a közbeszédet is.

IV. Az osztrák-magyar megszállás

A Monarchia bosznia-hercegovinai missziójának megalapozására Andrássy Gyula egy memorandumot intézett a nagyhatalmakhoz (1878. április). Főérve a megszállás mellett az volt, hogy egy önálló Bosz-

³⁴ Tör. *vakif*, ejtsd *vakuf*. Valamilyen jövedelemtermelő vagyontárgy, rendszerint földbirtok felajánlása jótékony célokra.

nia-Hercegovina nem tudna megállni szomszédaival szemben, csak egy erős államon belül képzelhető el a fennmaradása, a stabilitás, a fejlődés és a jogállamiság biztosítása. Ennek igazsága azóta többszörösen bizonyosodott. Az, hogy a nagyhatalmak a Berliini Kongresszuson felhatalmazták Ausztria-Magyarországot Bosznia-Hercegovina elfoglalására, az végső soron mégis inkább annak volt köszönhető, hogy az oszmán birodalom végletesen meggyengült, de területének újrendezésére, a pillanatnyi nemzetközi erőviszonyok közepette nem merült fel jobb megoldás.³⁵ A Monarchia részéről az okkupáció logikus lépés volt, a már említett okokból. Osztrák katonai körökben már a XIX. század derekától léteztek tervek az ország elfoglalására³⁶. A tényleges hadjárat 1878. július 29-től október 20-ig tartott. A muszlim lakosság a vártnál erősebb ellenállást fejtett ki, ami érthető volt, hiszen számíthattak kiváltságaik elvesztésére a „hitetlen” kormányzat alatt. Jóllehet viszonylag rövid időn belül sikerült konszolidálni a helyzetet, az osztrák-magyar megszállás alatt időről-időre később is előfordultak fegyveres összecsapások, főként a szerb területekkel szomszédos Hercegovinában. A megszálló hatalom a rendteremtésben és modern, európai típusú közigazgatás bevezetésében fokozatosra törekedett. Így viszonylag lassan jutott el a gyéren

³⁵ Az általános tanácstalanságra jellemző, hogy milyen sokan és sokfelé keresték a megoldást: a lengyel ügynökök Belgrádban és Konstantinápolyban, Kossuth a Dunai-konföderációban, amelybe Románia is beletartozott volna, Garibaldi a magyaroknak és a délszlávoknak a Habsburgok ellen fordításában. Ausztriát a francia forradalom óvatosabbá tette, vonakodott a szultán hatalmát megtörni, emiatt az osztrák-orosz rivalizálásban a kezdeményezés az orosz térfélre csúszott. Ám Oroszország is óvatosabb lett, miután visszakapta jogait a Fekete-tengeren, nem bízott a szláv – elsősorban a szerb – nacionalisták lojalitásában, inkább csatlakozott a három császár egyezményéhez. Öszinteségére azonban árnyékot vet, hogy ügynökei továbbra is folytatták a Habsburg ellenes propagandát a délszlávok körében. Szerbia is óvatosabb lett Oroszországgal, amiért a San Stefanó-i Békében a bolgároknak kedvezett. Az Osztrák Császárság pedig egyszerre támogatta a török reformokat, de paternalista politikával – a törökök ellenében – próbált hatni Szerbiára is, hogy eltántorítsa a nagy szerb állam megvalósításától.

³⁶ Dél-Magyarország és Szlavónia visszafoglalása után Bosznia területe határzóna lett. Savoyai Jenő többször is tett kísérletet az elfoglalására, sikertelenül. A Száva-menti határ megszilárdult, erődítmények, határőrfalvak létesültek, amelyekbe görögkeleti vlachokat telepítettek. Katonai körök már 1856-ban jelezték, hogy Dalmácia osztrák fennhatóság alatt álló része védtelen lesz, ha hátországa, Hercegovina ellenséges – értsd: szerb – kezekbe kerül.

lakott területekre. Kitűzött cél volt, hogy a rend és törvényesség eljusson mindenhová. Ezért viszonylag nagy közigazgatási apparátust hoztak létre, amelyben dolgoztak idegenek, de az oszmán hatalom által kinevezett tisztviselők is. Egyes történészek szerint³⁷ a Monarchia ez által egy első és utolsó lehetőséget kapott a gyarmatosításra. A dolog illetően beállítása nem egészen alaptalan, az is megjegyzendő azonban, hogy az általa bevezetett „gyarmati kormányzás” – az ellenérdekelt, leginkább szerb propaganda dacára – semmivel sem volt rosszabb, sőt, mint a brit, vagy különösen a francia. Sokan arra számítottak, hogy a megszállás csak rövid ideig fog tartani, s a Monarchia egy alkalmas pillanatban annektálni fogja a két tartományt³⁸. Ezáltal a perspektíva által vált Bosznia-Hercegovina kormányzása egyfajta kirakat-üggvény Ausztria-Magyarország számára, lehetőség arra, hogy bebizonyítsa, alkalmas arra, hogy a területet végleg ellenőrzése alá vonja.

Bosznia-Hercegovina államjogi helyzetét a Novi Bazar-i (avagy Áprilisi) Konvenció útján rendezték, 1879-ben. A berlini döntés alapján a szultán megtartotta főhatalmát a terület fölött. Ausztria-Magyarországnak katonai téren sikerült kiharcolnia néhány jogot a Szandzsákban, amelyek révén el tudta vágni egymástól a két szerb államot, Montenegrót és Szerbiát. Ennek fejében azonban belement néhány előnytelen alkuba, ami később megbosszulta magát. Így pl. elfogadta, hogy a török tisztségviselők megtartsák hivatalukat, hogy a muszlimok zavartalan kapcsolatban álljanak vallási vezetőikkel az oszmán birodalomban, hogy a török valuta forgalomban maradjon Bosznia-Hercegovinában. Ausztria-Magyarország megígérte továbbá, hogy tiszteletben tartja a helyi szokásokat és hagyományokat. Erre a Konvencióra az osztrák-magyar adminisztráció által bevezetett reformok ellenzői sűrűn hivatkoztak petícióikban, amelyeket a Habsburg uralkodóhoz, illetve a szultánhoz intéztek. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a megszálló hatóságok több pontját valóban megsértették.) Bosznia-Hercegovina megoldatlan államjogi helyzete problémákat okozott. Ennek

³⁷ Robert J. Donia ír így pl. *Islam under the Double Eagle* c. könyvében)

³⁸ Erre végül is csak 1908-ban került sor, mert a Monarchia tartott a várhatóan kedvezőtlen nemzetközi reakcióktól.

ellenére az osztrák-magyar adminisztrációnak néhány év alatt sikerült teljesen ellenőrzése alá vonnia.

A megszállás komoly ellenállást váltott a Habsburg-birodalom mindkét felében. A két parlamentnek (egy a Magyar Koronához tartozó földeknek és egy az osztrák örökös tartományoknak) 60-60 képviselője volt az ún. Delegációkban, amelyeknek egyedül volt joguk foglalkozni a dualista állam mindkét felét érintő kérdésekkel. Mindkét Delegáció ratifikálta a Berlini Szerződést, de kezdettől fogva vonakodtak anyagi forrásokat biztosítani a megszállás fenntartására. A mindenkori kormányzó kénytelen volt kerülő utakon pénzt szerezni, ami egyben azt is jelentette, hogy némileg kikerült a Delegációk befolyása alól. Röviddel Bosznia-Hercegovina katonai elfoglalása után két császári ediktum a közös pénzügyminiszterre hárította a felelősséget a két tartomány kormányzásáért, miután nem sikerült megegyezni, hogy a Birodalom melyik feléhez tartozzanak a meghódított területek. A megszállás szempontjából nem mellékes, hogy a dualista állam „gyarmati” politikájának alakítói elsősorban köztisztviselők és törvényhozók voltak. A kormányzói tisztelet a megszállás 40 éve alatt összesen nyolcan töltötték be³⁹, de egyikük sem volt Kállayhoz fogható, akinek 1882-től 1903-ig, haláláig tartó hivatali ideje a megszállás idejének felét felölelte. A vele rokonszenvezők és az őt bírálók egyaránt elismerték felkészültségét, kiemelkedő nyelv és helyismeretét, munkabírását, kapcsolatépítő képességét és befolyását. Nem volt radikális újító, sok döntése elődei terveinek megvalósítása volt, mindazonáltal valamennyiüknél jobban rányomta a bélyegét Bosznia-Hercegovina újkori történelmére, a legláthatóbban a főváros, Szarajevó arculatára. A Kállay-rezsim eredményei vitathatatlanok, még akkor is, ha a fő cél, a bosnyák nemzet megteremtése nem sikerült.

³⁹ Közülük a jelentősebbek: Leopold Friedrich von Hoffman (1878-80), Szlávy József (1880-82), Kállay Benjámin (1882-1903), Burián István (1903-1912, 1916-18), Leon Ritter von Biliński (1912-15).

V. Kállay Béni a diplomata, tudós, politikus, kormányzó

Kállay Béni⁴⁰ köznemesi, anyai ágon elmagyarosodott szerb családból származott. Nyelvi és történeti tanulmányait javarészt magánúton folytatta, gyermekkorában egy ideig Táncsics Mihály volt a nevelője. Valószínűleg a családi hagyomány is hozzájárult korán megmutatkozott érdeklődéséhez a Balkán és a Közel-Kelet iránt. Tudott görögül, szerbül és oroszul, Vámbéry Ármintól megtanult törökül. 1865-ben lehetősége nyílt egy hosszabb tanulmányútra, amelynek során elmélyítette a Balkánról szerzett ismereteit. 1867-ben lépett diplomáciai szolgálatba, 1868-tól 1875-ig volt az Osztrák-Magyar Monarchia főkonzulja Belgrádban. Ezen évek során felbecsülhetetlen tapasztalatokat szerzett a szerb fejedelemség külpolitikájáról, amelyek később, Bosznia-Hercegovina kormányzójaként nagy hasznára voltak. Hazatérve országgyűlési képviselő lett, a Szabadelvű Párt színeiben. Haymerle⁴¹ külügyminisztersége alatt került a közös Külügyminisztériumba, majd Andrassy Gyula javaslatára a pénzügyi tárca élére, 1882-ben. Ebben a minőségében lett Bosznia-Hercegovina kormányzója. Kiválasztásában szerepe volt annak is, hogy a Balkán avatott ismerőjének számított. 1877-ben, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg „A szerbek története 1780-1815-ig” c. munkája. Megjegyzendő azonban, hogy elmélyült balkáni ismeretei mellett kevés kortársának volt hozzá fogható érzéke a térségben folyó „nagy játszma” iránt. Erről tanúskodik 1878-ban megjelent „Oroszország keleti törekvései”⁴²c. történelmi vázlata (*sic*), amelyet azzal a Tocqueville⁴³-idézettel kezd, hogy Oroszország van hivatva arra, hogy Észak-Amerikával együtt a világ sorsa fölött döntsön.⁴⁴ A későbbiek során több, a jövőre nézve nagyon fontos megállapítást tesz, így pl.

⁴⁰ *Pest, 1839. dec. 29. + Bécs, 1903. júl. 13.

⁴¹ Heinrich Karl Freiherr von Haymerle (1828-1881). Andrassy utóda a külügyminiszteri székben (1879), az ő külpolitikáját folytatta, amelynek fő célja volt fenntartani a német szövetséget, és egyben tartani az Oszmán Birodalmat.

⁴² Ráth Mór kiadása.

⁴³ Alexis Charles-Henri-Maurice Clérel de Tocqueville (1805-1859): francia publicista, történész és politikus, az összehasonlító politikatudomány atyjának tartják.

⁴⁴ De la Démocratie en Amérique. Paris, 1864, II. p. 430-31.

kifejti, hogy az „Oroszországnak előbb a byzanci, majd utóbb a török birodalom ellen intézett, századokon át meg-megújuló hagyományos küzdelme, orosz nemzet és állam természetszerűen létrejött fejlődési irányának kényszerű kifolyása. Kétségkívül egyike a világtörténet legérdekesebb, legfontosabb tényeinek, amely nemcsak a közvetlen szomszédok figyelmét a legnagyobb mérvben megérdemli, de hatást gyakorolhat Európa, sőt, Ázsia jövő sorára is.”⁴⁵ Végig vezeti miként lett az orosz külpolitika meghatározó irányává a rokon „szláv fajok” védelme, s hogy ez veszélyessé válhat a nyugati szomszédokra nézve. Az Akadémia 1883. május 20-i Közgyűlésén, akkor még levelező tagként olvasta fel nagy visszhangot kiváltott „Magyarország a Kelet és Nyugat határán” c. dolgozatát⁴⁶, amely nagy ívű fejtegetés a keleti és a nyugati gondolkodás, társadalmi berendezkedés közötti különbségekről. A kelet individualista despotizmusával a Nyugat jogállamiságát állította szembe, amelyet Rómától örökölt. A római állam „*res publica*” volt, a polgárok összességének közös ügye, egy hatalmas erő, amely maga köré csoportosítva a különböző osztályokat, népeket együttes működésre készítette őket a közös haza érdekében. A Keletre jellemző gondolkodást és viselkedésmódot, amellyel boszniai kormányzóként később sok dolga volt így summázta: „Szívós ellenállási képesség a passzivitásban, de a kitartó erő és cselekvő erély csekélyebb mértéke, ... ravaszság a köz- és magánélet összes viszonyaiban, mint a gyengébbnek egyedüli természetes fegyvere az erősebb ellen, kegyetlenség a becsmértelt és gyűlölt idegenek iránt...”⁴⁷ Magyarországra, szögezte le Kállay, soha sem volt jellemző az elzárkózás, ami a Keletre, földrajzi fekvéséből adódóan is, arra hivatott, hogy a keleti és nyugati kultúra között közvetítsen. Kállay Bényt a Magyar Tudományos Akadémia 1890-ben fogadta rendes tagjai sorába.

Mint a Monarchia belgrádi főkonzulja nem minden vonatkozásban tette magáévá azt a politikai útravalót, amelyet Szerbiába készülő diplomataként kapott. Ez a hozzáállása leképezte a Bécs és Budapest véle-

⁴⁵ Id. mű, p. 111.

⁴⁶ Ugyanabban az évben nyomtatásban is megjelentette az Akadémia Könyvkiadó Hivatala.

⁴⁷ Id. mű, p. 36.

ménye közötti különbséget a távlati külpolitikai célokat illetően. Bécs elsősorban a szerb terjeszkedést szerette volna megakadályozni a Balkánon. Budapest (Andrássy Gyula és vele együtt Kállay is) a legnagyobb veszélynek Oroszországot érzekelte. Egyrészt a Monarchián belül némi ellenállást kiváltó Kiegyezés (bizonyos bécsi centrista körök sokallták a Magyarországnak juttatott jogokat, a Birodalom szláv népeit pedig felháborította, hogy Ausztria a magyarokkal állt össze) iránt próbálta megnyerni a szerbek rokonszenvét⁴⁸, másrészt bizonyos aspirációik támogatásával ki szerette volna vonni őket az orosz befolyás alól. A legfontosabb aspiráció a szerb igény volt Bosznia-Hercegovinára. Belgrádi éveiben Kállay legalábbis „ráutaló” magatartást tanúsított, hogy ezt az igényt támogattja. Bosznia-Hercegovina kormányzójaként az Monarchia érdekeit kellett szem előtt tartania, ami ezzel nem egészen egyezett. Egyes szerb, ill. jugoszláv történészek ezért a szerb érdekek elárulójának tartják, holott politikusként és államférfiként alkalmazkodnia kellett a megváltozott élet- és politikai helyzethez.

VI. Bosznia-Hercegovina osztrák-magyar igazgatás alatt, a Kállay-éra törekvései, eredményei

Bosznia-Hercegovina közigazgatási felosztásán az osztrák-magyar adminisztráció nem változtatott. A törököktől hat régiót „örökölt”, amelyek mindegyike a területén található legnagyobb város nevét viselte⁴⁹. A régiók élén felügyelők álltak. A hat régió ötvennégy körzetre oszlott, amelyekhez a ritkán lakott vagy nehezen megközelíthető helyeken kihelyezett hivatalok álltak a lakosság szolgálatára. A Bécsben székelő kormányzó mellett egy boszniai ügyekkel foglalkozó hivatal működött, ahonnan felügyelték a tartományi kormányzat tevékenységét. A tartományi kormány Szarajevóban volt. Felépítése a horvát-szlávon

⁴⁸ Szerbia eleinte egyáltalán nem ellenezte a Kiegyezést, mert úgy értékelte, elvezet majd a Habsburg Birodalom teljes felbomlásához. Támadni akkor kezdte, amikor a dualista berendezkedés, várakozásai ellenére, megszilárdult.

⁴⁹ Szarajevó, Travnik, Bihać, Donja Tuzla, Banja Luka, Mostar.

kormányzati modellhez igazodott: önálló tevékenysége a belügyi igazgatásra, az igazságügyre, a vallás- és közoktatásügyre terjedt ki, ezekhez járult még 1890-től az építésügy is. A tartományi kormányzat élén a boszniai hadtestparancsnok⁵⁰ állt. Fontossága idővel csökkent, s ezzel párhuzamosan növekedett polgári párjái a *civil adlatus*⁵¹-é, aki a civil kormányzásért volt felelős.

Kállay többször tárta a nyilvánosság elé az osztrák-magyar adminisztráció legfontosabb célkitűzéseit Bosznia-Hercegovinában, így pl. 1895-ben nyilatkozott a *Daily Chronicle* c. londoni lapnak⁵². Elmondta, hogy Bosznia-Hercegovina igazgatása kulturális küldetés az Osztrák-Magyar Monarchia számára, következésképpen a tartományi kormányzat a civilizáció, a kultúra áldásait kívánja ott terjeszteni. Hangsúlyozta, hogy a terület jövőjének záloga az ésszerű kormányzás, ez az osztrák-magyar adminisztráció ottani politikájának egyetlen irányelve. Meggyőződése volt, hogy létezett egy boszniai identitás⁵³, amely egészen a XV. századig különálló elem volt a Balkánon, és csakis annak feltámasztásával lehet megmenteni Bosznia-Hercegovinát szomszédai „étvágyától”. Ebből arra a következtetésre jutott, hogyha a történelmi múlt felidézésével sikerül feltámasztani a bosnyák nemzeti öntudatot, és a nem túl távoli jövőben egy megtartó, konzervatív bosnyák nemzeti jelleg képes kialakulni, akkor a területre pályázó nagy-horvát és nagy-szerb elképzelések maguktól dugába dőlnek⁵⁴. Kállay meghatározó tényezőnek tartotta a muszlimokat, s törekvéseiben elsősorban rájuk, pontosabban a muszlim elite igyekezett támaszkodni. Annyiban mindenképpen igaza volt, hogy sem a horvát, sem a szerb népesség nem volt többségben, ezért a muszlimokat mindenki meg akarta nyerni magának, tehát, kulcspozícióban voltak. Ebben, a gyakorlatilag kényszerhelyzetben, minden ellenjavallat dacára, törekedett kiváltságos helyzetük fenntartására.

⁵⁰ Ezt a posztot a Kállay-éra alatt Johann Freiherr von Appel töltötte be.

⁵¹ Ezt a hivatalt 1886-tól 1904-ig Hugo Freiherr von Kutcschera, Kállay bizalmasa viselte.

⁵² MOL P344 Kállay Béni 47.

⁵³ Neve ugyanakkor nem utal népnévre, hanem a Bosna folyóra.

⁵⁴ Kállay Tiszához, 1883. június 9. OLME, 1844/1883.

Ez volt a fő oka a föld-kérdés felemás megoldásának, az erdőtörvény kálváriájának, a jobbágyszolgáltatások és az adóbehajtás reformja körüli nehézségeknek, ill. az iszlám törvénykezés bonyodalmas hozzáigazításának a nyugati jogi normákhoz. A jobbágyfelszabadítás, amire egy katolikus nagyhatalomtól különösen a horvát lakosság számított, súlyos anyagi hátrányt okozott volna a muszlim földbirtokosoknak, de beleütközött az iszlám törvényekbe is, amelyeknek tiszteletben tartására, legalábbis közvetve – a Monarchia ígéretet tett. Ez volt az egyik oka annak, hogy átfogó földreformra nem került sor. A fölbirtokos beleegyezésével történő örökváltás pedig olyan lassan haladt, hogy nem hozott érzékelhető javulást a parasztság életében, s ez elégedetlenséget szült. További problémát jelentett a kegyes alapítványok (*vakuf*⁵⁵) kérdése. Korabeli monarchiabeli források szerint az összes megművelhető földterület egy negyede vagy egy harmada volt ilyen alapítványok kezelésében, amelyek elidegeníthetetlenek voltak. A muszlim felekezeti iskolák, imámok innen nyerték javadalmazásukat, érthető módon erről nem akartak lemondani. Ugyanakkor már annyi volt velük a visszaélés (pl. kizárólag az alapítványtevő vagyonának megmentését szolgálták), hogy a szultán is szabályozta működésüket. Ugyanezt az osztrák-magyar igazgatástól sérelmezték a bosznia-hercegovinai muszlimok. Az agrárreform kivihetetlen volt a megbízható földnyilvántartás hiánya miatt is. Ennek elkészítésébe 1884-ben fogtak bele, s Kállay halálig nem is sikerült befejezni. Az osztrák-magyar hatóságok itt is minduntalan problémákba, ellenállásba ütköztek, mert a földbirtokosok jelentős része semmivel sem tudta bizonyítani, hogy a sajátjának mondott földterület valóban a tulajdona⁵⁶, s nem állami földterület, amelynek – az oszmán

⁵⁵ Tör.: vakif. Valamilyen jövedelemszerző vagyontárgy, legtöbbször termőföld felajánlása jótékony célokra. Az alapítvány kezelője lehetett maga a tulajdonos is. Az oszmán uralom vége felé nagyon elszaporodtak, s nem szolgáltak egyebet, mint a vagyon elkobzásának megakadályozását.

⁵⁶ Az Oszmán Birodalomban a termőföld túlnyomórészt állami tulajdonban volt. A földmagántulajdon (tö.: *mülk*) jelentéktelen hányadot képviselt. Az állami földterületeket (tö.: *arz-i míri*) a pénzügyi igazgatás kezelte, és adta ki, kisebb-nagyobb darabokban, javadalombirtokok gyanánt főként katonáknak, később polgári tisztviselőknek is. Az európai hűbértartóktól eltérően ők csak haszonélvezői voltak a földnek, azt sem

rendszernek megfelelően – csak haszonélvezője. Hasonló nehézségek voltak az erdőkkel is. A tulajdonviszonyok rendezésére és egy korszerű erdőtörvényre is nagy szükség volt, Bosznia-Hercegovina egy fontos természeti erőforrása, a fa gazdasági célú kiaknázása érdekében. A muszlim földbirtokosok előjogaikat rendszerint a *sariá*-val, vagy a vonatkozó oszmán rendeletekkel, szokásokkal támasztották alá, s felváltva fordultak vélt vagy valós sérelmeikkel a Portához és az osztrák-magyar uralkodóhoz, Ferenc Józsefhez.

A hagyományoktól gúzsba kötött mezőgazdaságtól eltérően, amelyben fennmaradtak a félig-meddig feudális viszonyok, a gazdaság más területein sikerült elindítani a kapitalista fejlődést. Kállay meghatározónak tartotta a gazdasági felemelkedést a Monarchia bosznia-hercegovinai missziójának sikere szempontjából. Ennek előmozdítására 10 éves útépitési programot indított el, amely 1893-ban fejeződött be, s egy leleményesen finanszírozott vasútépítési kampányt, amelynek révén később lehetővé vált a terület ásványi kincseinek (szén, vasérc) kiaknázása, és a kor színvonalának megfelelő erdőgazdálkodáshoz kapcsolódóan más gazdasági tevékenységek beindítása (mint pl. a papír- és a dohányipar, a szeszgyártás, az élelmiszer-feldolgozás, szőnyeggyártás stb.) is. Többnyire állami vállalatok révén történt ez, amelyeket – tekintettel a környezet elmaradottságára – idegenek irányítottak. Ennek megítélése a közvéleményben szintén negatív volt. A helyi kézművesség ellehetetlenült. Sorra létesültek azonban az ipariskolák, hogy mihamarabb rendelkezésre álljon a helyi szakember-utánpótlás. A fejlődésnek a korábbiakhoz képest elképesztő mértékére jellemző, hogy a főváros Szarajevó lakossága 1879 és 1910 között háromszorosára nőtt, rohamléptekkel haladt előre az urbanizáció. A lakosság növekedéséhez nem csupán helyiek beköltözése járult hozzá, hanem a Monarchia más területeiről ideérkezett tisztviselők, szakemberek, kereskedők is. Szarajevó belvárosa ekkor nyerte el közép-európai arculatát. Kállay kezdeményezésére alakult ki a helyi, orientális és modern európai elemeket ötvöző sajátos építészeti stílus, amelynek egy-egy szép példánya ma is látható

eladni, sem örökül hagyni nem volt joguk. A kedvezményezett halála után azt a pénzügyi igazgatás visszavette.

(pl. a régi városháza, a *Vjećnica*, jelenleg Nemzeti Könyvtár épülete). 1885. január 1-én indult meg Európában az elsők között a lóvasút forgalom, amelyet 1895-ben villamosítottak⁵⁷.

VII. Sikerek és fiaskók Kállay és az egyházak viszonyában

A gazdaságban érvényesülő kettősség (feudális viszonyok fennmaradása a mezőgazdaságban és kapitalista fejlődés az iparban) érezte hatását Kállaynak az egyes felekezetekhez való viszonyában. Mindegyikkel igyekezett egyenlő távolságot tartani, de a helyzetük nagyon különbözött, s a pozitív diszkrimináció politikai okokból teljesen ki volt zárva, következésképpen igazán egyik sem volt elégedett a Kállay-rezsimmel. További nehézség volt, hogy terve, a bosznia-hercegovinai identitás és az egységes állam kialakítása megkívánta az egyes felekezetek távoltartását a határon túli vallási központoktól. Erről konkordátumokkal igyekezett is gondoskodni⁵⁸, elsősorban az uralkodó jogának biztosításával a főpapi kinevezésekhez, s a papság javadalmazásának állami kézbevitelével. A logikusan felépített terv azonban nem sikerült. A muszlimok jelentették a legkomplexebb problémát. A Porta ugyan kevésbé direkt módon támogatta őket, mint Szerbia, illetve Oroszország a görögkeletieket, Isztambulban azonban sok bosznia-hercegovinai fiatal tanult és jelentős létszámú emigráns élt, akik közül többen befolyásos földbirtokosok voltak. Jövedelmüket továbbra is bosznia-hercegovinai birtokaikból húzták, ezért élő kapcsolatokkal rendelkeztek otthon is. A különböző ügyekben benyújtott petíciókból látható, hogy oszmán kormánykörökbe is volt bejárásuk. Azok megfogalmazása ugyanis nemcsak, hogy a Novi Bazar-i Konvenció alapos ismeretéről tanúskodik, hanem olyan érveket hoznak fel az osztrák-magyar kormányzás ellen, amelyek komoly visszhangra

⁵⁷ Állítólag ez szolgált modellül a bécsi villamoshálózat kiépítéséhez.

⁵⁸ Mint pl. a Szentsekkel és a konstantinápolyi pátriárkával kötött megállapodással, amelyekkel az állam és az egyház viszonyát igyekezett szabályozni, pl. jogot szerezni az államnak arra, hogy politikai okokból főpapokat elmozdíthasson. Ez a Szentsekkel nem sikerült, de pátriárkával igen.

számíthattak az okkupációt ellenző európai hatalmi központokban. Ugyanakkor Kállay személyes sikere, hogy – helyi kezdeményezésre⁵⁹ – egy bosznia-hercegovinai egyházfői pozíció⁶⁰ létrehozásával ki tudott építeni egy az oszmán birodalomtól független bosznia-hercegovinai iszlám egyházi hierarchiát. Jóllehet ez az intézmény Bosznia-Hercegovinában máig fennmaradt, akkor a szultán politikai szuverenitásának korlátozását jelentette, amire a Monarchiának nem adott felhatalmazást a Novi Bazar-i Konvenció.⁶¹ Kállay egy mestervágással úgy oldotta meg a helyzetet, hogy ugyanazt a személyt állította a *Reisz-ul-ulema* posztjára, akit az oszmán vezetés a szarajevói főmuftinak szánt. Hilmi Omerović hajlandó volt együttműködni az osztrák-magyar adminisztrációval. Elfogadta azt a melléje rendelt négytagú testületet, amely egy továbbra is iszlám alapokon működő jogi szervezet élén állt. Ez a jogi szervezet limitált jogkörrel, főként családjogi ügyekkel foglalkozott.⁶² 1878 és 1900 között számos rendelettel szabályozták az iszlám bíróságok működését. 1887-ben *sariá* legfelsőbb bíróságot állítottak fel Szarajevóban. Ettől kezdve minden olyan ügyet, amelyre nézvést a *Mecelle*⁶³ nem adott útbaigazítást, az osztrák polgári jog lett az iránymutató. Az együttműködés nem minden muszlim hitszónokkal volt zavartalan, s maga Kállay is kételkedett időnként az iszlám összeegyeztethetőségében a modern világ követelményeivel, az osztrák-magyar adminisztráció mégis vitathatatlanul sikeres volt az iszlám és az európai tételes jog szimbiózisának kialakításában.

⁵⁹ 1878-ban 58 vezető szarajevói muszlim polgár petíciót intézett az osztrák-magyar katonai kormányzóhoz, amelyben a független bosznia-hercegovinai muszlim egyházi szervezet kiépítését kezdeményezte.

⁶⁰ *Re'isz-ul-ulema*, perzsa-tö.: 'az ulémák vezetője'.

⁶¹ Az egyházfő az Isztambulban székelő *Seik-ul-Iszlám* volt, aki a szultán kalifai ('az iszlám világ feje') címéből nyerte hatalmát.

⁶² Az alsóbb fokú bíróságok munkáját felügyelte, egyben fellebbviteli bíróságként is fungált. Egyébként a kádik (bírók az iszlám jogban) képzésével foglalkozó *sariá* iskolákat kiemelkedő iszlám jogtudósok modellértékűnek tartották. Ezeknek feladata volt olyan bírák kibocsátása, akik képesek voltak működni egy nem muszlim állam keretei között.

⁶³ Tö.: az oszmán birodalom 1869 és 1876 között készült polgári törvénykönyve.

Sajátos módon a katolikus Kállay és a tartományi kormányzat számára is nehezebbnek bizonyult az „együttélés” a bosznia-hercegovinai **katolikus** egyházzal. Ennek oka részben az volt, hogy a katolikus közösség elvárásai is nagyobbak voltak egy katolikus hatalommal szemben, részben pedig a szarajevói érsek és az általa erőltetett hittérítés miatt. Josip Stadler⁶⁴ kenyértörésre vitte a dolgot a Bosznia-Hercegovinában korábban „egyeduralkodó” ferencesekkel szemben. Vissza akarta őket parancsolni a kolostorok falai közé, ami a hívek körében szerzett befolyásuk és jövedelmük csökkenését is jelentette. Ezzel feszültséget keltett a bosznia-hercegovinai egyházban, és kártékonyan megosztotta a katolikus közösséget. Még ennél is negatívabb eredménnyel járt azonban kérlelhetetlensége az áttérések kérdésében: szembeállította a katolikus hívőket a muszlimokkal. A muszlim hitről más hitre (adott esetben katolikusra) való áttérésért a *sariá* szerint halál járt. Ezen a büntetésen már a késő oszmán korban enyhítettek, s valószínűleg Bosznia-Hercegovinában sem lett volna akkora jelentősége, ha nem jelentett volna presztízsvesztést az „elhagyott” felekezet számára. Az áttérések száma nem volt nagy, de erősen negatív hatást váltott ki a muszlim közösségben. A tartományi kormányzat ezért szabályozta azt. Stadler érsek azonban megszegte ezeket a szabályokat. A katolikus közvélemény mellé állt, a tartományi kormányzat ellenében, s ezáltal politikai vezetőként is megerősödött a pozíciója. A kormánnyal szemben felszított ellenszenvet az ellenzéki mozgalmak alaposan kihasználták. A muszlim közösséget pedig vallási alapon mindig mozgósítani lehetett az idegen hatalom ellen. Ezt a tulajdonképpen csak a saját helyzetét, befolyását megtartani akaró elit a maga javára gátlástalanul ki is aknáztta.

A legszervezettebb ellenállást az osztrák-magyar adminisztráció ellen a görögkeleti egyház, a **szerbek** fejtették ki. Fő támadási felületük a kultúra és az oktatás volt (a *Nacsertanije*-ben felvázolt „cselekvési terv” szerint). Szerencsétlen versengés alakult ki a tartományi kormányzat és a szerbek között az iskolaügy terén, amit David Okey úgy summáz

⁶⁴ Horvát hittudós (1843-1918). A zágrábi katolikus teológiai fakultás tanára volt, amikor XIII. Leó pápa 1881-ben kinevezte Szarajevó érsekévé. Nevéhez fűződik sok katolikus templom építése, szerzetesrendek, árvaházak stb. alapítása Bosznia-Hercegovinában.

„*Taming Balkan Nationalism*”⁶⁵ c. könyvében, hogy a pán-szerb törekvések miatt paranoiás kormány és a városi szerb közösségek között harc kezdődött a boszniai szerb tömegek befolyásolásáért. A kormányzat csak olyan kérdésekben engedett, amelyek beleillettek Kállaynak abba az elképzelésébe, hogy a szerbeket is, mint a többi etnikumot Bosznia-Hercegovinában pusztán vallási közösségként kezelje. Amint erre már történt utalás, nem volt más választása, minthogy ezt tegye, miután az elidegenítésre nem sok más eszköz állt rendelkezésre. Különösen jó példa erre a görögkeleti egyház. Annak majdani első emberében, Szava Koszanovics⁶⁶, jövendőbeli szarajevói metropolitában Kállay a szokásos módokon próbált rokonszenvet ébreszteni a tartományi kormány iránt. A Ferenc József Rend III. fokozatával tüntetett ki. Jóllehet voltak aggodalmi a személyével kapcsolatban, tisztában volt vele, hogy a szóba jöhető jelöltek közül nincs jobb választása. Szava Koszanovics, tehát, ha úgy tetszik, politikai kreatúra volt, akit a tartományi kormányzat próbált felépíteni, mint a rezsim iránt lojális szerb főpapot. Nem sikerült. Koszanovics vádaskodása⁶⁷ indította el azt a katolikusok elleni rágalomhadjáratot, amely végig vonult a megszállás időszakán, és mérgezte a közéletet. Emiatt összeütközésbe került a tartományi kormányzattal, 1884-ben lemondott tisztségéről, és Montenegróba távozott. Okey idéz egy ottani informátor jelentéséből⁶⁸, miszerint Koszanovics elismerte, amíg Kállay a helyén van, nem tudja szolgálni a szerb nép ügyét (értsd: Bosznia-Hercegovina Szerbiához csatolását), amelyre pedig feltette az életét. Távozásával Kállay számára is szertefoszlott a remény, hogy sikerül találni együttműködésre kész szerb főpapot. A tartományi kormányzat folyamatos támadásoknak volt kitéve szerb részről: hátrányos megkülönböztetéssel vádolták, és kulturális és oktatási autonómiát követeltek maguknak. Gondjuk volt rá, hogy ezt a követelést a muszlimok is magukévá

⁶⁵ Oxford University Press, Oxford, 2007. p. 80.

⁶⁶ (1839-1903) 1880 és 1884 között szarajevói metropolita.

⁶⁷ Körlevélben szólította fel a bosznia-hercegovinai szerb papságot, védjék meg a pravoszláv egyházat a katolikusok megsemmisítő törekvéseitől.

⁶⁸ Id.mű, p.90.

tegyék⁶⁹, s ezzel felerősítsék azt a negatív képet, amit láttatni akartak az osztrák-magyar adminisztrációról. Szerb ügyvédek segítségével megírt petíciók sorával bombázták a tartományi kormányzatot, a Portát, vagy – ha ott nem érték célt – Bécsset. Budapesten egy időben (1900) irodát is tartottak fenn. A magyar fővárosra azonban csak azért esett a választásuk, mert remélték, innen könnyebben feljutnak Bécsbe. Autonómia törekvéseiknek volt is némi visszhangja a magyarországi liberális sajtóban. A szerbeknek szükségük volt a muszlimokkal való összefogásra, ezért buzdították is őket az elégedetlenségre és az ellenállásra. Muszlim részről azonban volt némi fenntartás irányukban, az együttműködés velük alkalmi volt, sohasem tartós.

VIII. A Kállay-rezsim harcai és eredményei az oktatás a kultúra terén

A vádaskodások és a nehézségek dacára elmondható, hogy a kultúra, az európai civilizáció vívmányainak terjesztésére vonatkozó célkitűzését a Kállay-féle tartományi vezetés meg is valósította. Nagyon fontos hozzátenni, tette mindezt anélkül, hogy szándékában állt volna elnémetesíteni a tartományokat, vagy felszámolta volna a meglévő helyi vallási, kulturális mintákat. Azokra építve, fokozatosan vezette be a nyugati oktatási modellt, amely e civilizátorikus küldetésében elsőbbséget élvezett. A semmiből épített ki egy európai típusú rendszert, különösen nagy súlyt helyezve a középiskolai oktatásra. Viszonylag gyorsan kívánt ugyanis egy európai értelemben vett helyi középosztályt kialakítani, amelynek sorából kikerülhettek a jövő hivatalnokai. Az érettségizett diákok számára ösztöndíjakat biztosított a Monarchia egyetemén való továbbtanulásra. Elsősorban a muszlim városi alsó középosztály gyermekei részére az ipariskolák létesültek. Kállay nagy figyelmet fordított a minőségre, ezért a bosznia-hercegovinai iskolák számára saját tankönyvek készültek, amelyeknek megírására a Birodalom legnagyobb szaktekintélyeit kérték fel,

⁶⁹ Az ő részükről ennek az autonómia-mozgalomnak a zászlóvivője Ali Džabić, mostari mufti volt.

s amelyek elkészülve elismerést váltottak ki a legszélesebb európai szakmai körökben. Sokkal kevésbé Bosznia-Hercegovinában, de nem kimonodottan szakmai okokból. A kritikák számos tárgya közül csak néhányat kiemelve: különösen a szerbek kifogásolták, hogy a cirill-írás helyett az Európában elterjedtebb latin írást vezették be az iskolákban. Ugyanők visszaütötték a bosznia-hercegovinai iskolák számára készült tankönyveket. A muszlimok a török, sőt, az arab nyelv hiányát tették szóvá, jóllehet a helyi muszlimok elenyésző kisebbsége tudott törököül. Az oktatásban fontos szempont volt a bosnyák nemzettudat felélesztése, és az interkonfessionalitás. Ez a két törekvés váltotta ki talán a legnagyobb ellenállást: Bosznia-Hercegovina történelmét mindegyik népesség a maga célkitűzéseinek megfelelően akarta taníttatni, s a bosnyákok létét nem ismerték el, az interkonfessionalitás pedig teljesen ellentétes volt a felekezeti hovatartozás által meghatározott etnikai identitással.

A tartományi kormányzat 1894-ben oktatási folyóiratot is indított (*Školski vjesnik*, 'iskolai híradó'), amelyben a szó szoros értelmében vett tudományos értekezések mellett színvonalas ismeretterjesztő munkák láttak napvilágot. Kulturális intézményeket hozott létre, mint pl. a szarajevói múzeum (*Zemaljski muzej*) 1888-ban, amely a horvát Ćiro Truhelka⁷⁰ Boszniában feltárt római kori leletei nyomán széleskörű nemzetközi ismertségre tett szert. Szerb-horvát⁷¹ és német nyelvű archeológiai folyóiratot is megjelentetett, amelyek lehetővé tették számára a kapcsolattartást számos társintézménnyel Európa-szerte. A tartományi kormányzat ösztönözte és támogatta újságok alapítását, de ezzel egyidejűleg adminisztratív eszközökkel igyekezett gátat vetni a Bosznia-Hercegovina területére aspiráló szomszédos országokból beáramló propagandának. Sikertelenül. A Kállay által preferált *cordon sanitaire* a legkevésbé Szerbia vonatkozásában működött. A komoly megszorító intézkedések dacára, özönlött be Bosznia-Hercegovinába a nagy-szerb propaganda.

⁷⁰ Ćiro Truhelka (1889-1942), eszéki születésű horvát archeológus, művészettörténész. Horvát források tévesen tulajdonítják neki a múzeum megalapítását, ami tu. egy 3 évvel korábban létesült Múzeumi Társaság gyűjteményének állami kézbevétele volt. A tartományi kormányzat által alapított Múzeumnak Truhelka szakmai vezetője volt.

⁷¹ A *Glasnik Zemaljskog Muzeja* három havonta jelent meg megszakítás nélkül, egészen 2006-ig!

IX. Epilógus

A XIX. sz. végén kedvezett a nemzetközi helyzet Ausztria-Magyarország boszniai szerepvállalásának. Legfőképpen az 1897-ben, Oroszországgal kötött egyezségnek köszönhetően, amikor egy időre háttérbe szorult a balkáni kérdés, megerősítést nyertek a Monarchia jogai Bosznia-Hercegovinában, és kicsit visszafogottabb lett az ellene Szerbiában folytatott propaganda. Kállay elég szilárdnak érezte a helyzetet, hogy engedményeket tegyen (pl. önkormányzatot kaptak a városok, előkészületben volt az egyházi reform), mindez kedvező fordulatot ígért a megszállás további alakulásában. Nem így lett. A görög-török háború, mint már annyiszor, ismét fókuszpontba állította a Balkánt. A krétai felkelést lezáró békében (1897 december) a nagyhatalmak (Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország) által kikényszerített rendezés⁷² felbátorította a szerb elitet egy hasonló rendezés kicsikarására Bosznia-Hercegovinában. Csatlakoztak a radikális muszlimok autonómia követeléséhez, szultáni jogar alatt, mert azt a Szerbiába történő beolvasztás legbiztosabb útjának vélték. Kállay elutasította a felekezeti autonómiát, de már nem kínált fel helyette semmit. Kormányzósága utolsó éveiben meg kellett élnie két évtizedes kulturális, nemzetépítő munkájának kudarcát. Bosznia-Hercegovina nem az egységesülés, hanem a fragmentálódás felé haladt. Szerbia és Montenegró nacionalizmusa sovinizmussá fokozódott, a Monarchia és Szerbia viszonya a 1890-es évek végére drámaian megromlott. Az Oszmán Birodalom és Oroszország sem szűntek meg folyamatosan a Bosznia-Hercegovina osztrák-magyar megszállása ellen dolgozni. Formálódóban volt a majdani annexió elleni koalíció, és a törökök által uralt területek elosztásának új koncepciója. Ilyen nemzetközi légkörben a kemény kéz politikája, amellyel Kállay kormányozta Bosznia-Hercegovinát, nem volt folytatható, de a rendszer nem szilárdult meg annyira, hogy minisztériumának védnöksége megszüntethető lett volna. Bebizonyosodott, hogy az általa fontosnak tartott fokozatosságra, a szerves

belső fejlődés beindítására nem volt elég ennyi idő. Teljes tárgyilagos-sággal megállapítható azonban, hogy az osztrák-magyar kormányzásban Kállay haláláig a hangsúly Bosznia-Hercegovina felemelkedésén volt, s külső érdekek (magyar vagy osztrák) nem játszottak szerepet!

A Monarchia kísérlete Bosznia-Hercegovina felemelésére, a modern európai államok sorába minden tévedésével, hibájával együtt is tiszteletre méltó. Semmivel sem alkalmazott több repressziót, sőt, mint a legtöbb korabeli európai gyarmattartó állam, de küldetése befejezetlen maradt. Az időtartamban hozzá mérhető kommunista jugoszláv állam próbálkozása szintén, pedig az előbbivel összehasonlítva sokkal keményebb elnyomáson, sőt, – legalább is kezdetben – kifejezett terroron alapult. A délszláv gyűjtőállam, Jugoszlávia szétesésével és az 1995-ös Daytoni Megállapodással létrejött független Bosznia-Hercegovina újabb kísérlet e terület egységes országgá kovácsolására, elődeihez hasonlóan azonban ez sem kecsegtet sok reménnyel.

⁷² Kréta szigete az Oszmán Birodalomból kiszakítva brit-francia-osz-orosz-olasz protektorátus lett. A nagyhatalmak közösen igazgatták, helyben, majd Rómából, később Athénből. 1913-ban Görögországhoz csatolták.

MÁRIA TERÉZIA A MAGYAR IRODALOMBAN

Fried István

Mária Terézia magyar írók szemével

*Megszabadítva a hadi gondjaitól
arra intézé igyekezetét, hogy
országának boldogságot, népei-
nek emelkedést, s belső és külső
fényt adhasson, s a magyar nem-
zettel kegyeinek bizonyosságait
minél nyilvánosabban éreztethesse.*
(Kazinczy Ferenc: Mária Terézia)¹

Hogy Mária Terézia uralkodása alatt új korszak köszöntött a magyar irodalomra és tudományosságra, nem vitatták a kortársak. Olyannyira nem, hogy versek, emlékezések, életrajzok sora ünnepelte életében, gyászolta mélyen halálában a Habsburgok leghatalmasabb asszonyát (e megnevezés egy kitűnően rendezett, 2017. február 2. és június 6. között, a bécsi nemzeti könyvtár dísztermében rendezett kiállításon volt látható, avval a szépséghibával, hogy Mária Terézia magyar királynői voltáról megfeledeztek).² A XVIII. század második felének magyar irodalma nem győzte dicsérni az uralkodónót,³ noha az ünneplő szer-

¹ Kazinczy Ferenc: Mária Terézia, in uő: Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek, kiadja: Abafi Lajos, Aigner, Bp., é.n, 178.

² Maria Theresia. Habsburgs mächtigste Frau. Ausstellung, 17. 2-5-6. 2017. Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek.

³ E dolgozat szerzőjének több tanulmányában, mely Bessenyei Györgyről és Kazinczy Ferencről szól, érintve van néhány olyan kérdés, amelynek részletesebb tárgyalása ebben az írásban történik meg.

zők egyike-másika említi, hogy vakbuzgóságig terjedő vallásossága nem kedvezett a protestánsoknak, sőt, az erőszakos térítés gondolata sem állt messze tőle. Két magyar író azonban, Bessenyei György és Kazinczy Ferenc mentségnek beillő magyarázatot talált, és jóval inkább a kor szellemét marasztalta el, mint az uralkodói szándékot.

A nagyobb távlat azonban más nézőpontú értékelési szempontokat is igyekezett érvényesíteni, és éppen nem azért, mert a történetírás felől efféle kezdemények érkeztek volna. Érdekes módon a negyvennyolcaságból az 1870-es esztendőkre dinasztia-hűvé vált Jókainál olvashatunk (persze, korántsem nyíltan és elítélően, de) többféleképpen magyarázható sorokat, melyek ugyan nem változtatnak lényegesen azon az összképen, amely a XIX. század második felére megformálódott, de olyan (áttételeken keresztül érzékelhető) adalékokat közölt, amelyek eltértek a hagyományozott, olykor egyoldalúságot sem nélkülöző Mária Terézia-képtől.

Jókai több elbeszélésében örökítette meg az uralkodónót, sosem „fő”-szerepben, de nem egyszer kulcsszerepben; a történeti adatokat általában Horváth Mihálytól és Szalay Lászlótól kölcsönözte számos magyar történeti tárgyú művéhez, ugyanakkor felhasználta az anekdotákat, a népies-félnépi-ponyvára került füzeteket, a visszaemlékezéseket, és bőségesen és sokszor merített egy francia nyelvű szerelmi szótárból,⁴ amely az ókortól kezdve az újabb időkig foglalta össze híres-neves, érdekes és történetével kitűnő személyek szerelmi történetét. Arany János irodalmi lapjába, a *Szépirodalmi Figyelőbe* szánta 1860-ban Jókai *A kurucvilág után*⁵ című elbeszélését, mely sem a kortársak, sem a Jókai-kutatás figyelmét nemigen váltotta ki. A szerelmi szótárból kölcsönözött, meglehetősen pittoreszk történetet (egy bigámiaét) írónk helyezte el a kuruc világ utáni esztendőkre (cím szerint); valójában jórészt az 1740-es esztendőkből játszatja el a fordulatokban igen gazdag cselekményt. Olyan elbeszélés a Jókaié, amely a „mese” majdnem képtelen változásainak képes mélyebb, meglepő értelmet kölcsönözni. Méghozzá azáltal, hogy „kalandos” és

⁴ Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour. Depuis le commencement du Monde jusqu' à ce jour. À Troyes 1811, V, 262-267, Hankiss János: Jókai forrásaihoz. Irodalomtörténet 1936, 24-26.

⁵ Kötetben: Jókai Mór: Szélcsend alatt... Az életből ellesve. Révai, Bp., 1904, 3-31.

„igaz” történetet egyensúlyoz, írói fogásról árul el valami nagyon fontosat. Nevezetesen azt, hogy egy elbeszélés elbeszélői igénye és az olvasók feltételezett várakozása között lehet-e eltérés, s ha igen, ez miféle szabálytalansággal gazdagítja az irodalmi művet. Ennek a dolgozatnak szempontjából azonban a „kulcs”-, de nem „fő”-szerephez juttatott Mária Terézia magatartásának megjelenítése rejt nem csekély tanulságot. Annyit még: Jókai nem sokat törődik az évszámok „igazság”-ával, történéseket, jelenéseket szabadon fűz egyik vagy másik dátumhoz. A kuruc világ valóban véget ért, Mária Terézia uralkodásának első évei valóban a hadjáratok jegyében teltek el. Ebben a környezetben zajlik egy honosított, szlovén származású ifjú meg egy kuruckodó magyar nemes lányának szerelmi románca, bonyodalmas története. „Báró Zelcz Vilmos” „szegény legény volt, de csinos férfi. Mint magyar indigena a testőrségnél szolgált, s az udvar által gyakorta küldözgetett Pozsonyba”, a magyar diéta színhelyére, tehetjük hozzá. E küldözgetés azonban rejtett – udvari – célokat szolgált. Emígy az elbeszélés: „A kurucvilágnak régen híre-hamva múlt már, a Krajn(!) és Karantán bárói családból eredt másodszülötteknek nem volt többé az a föladatuk, hogy vitéz dragonyosaik élén a durczás magyar városokból beemeljék a harácsot; sokkal kellemesebb hadjáratra voltak kiküldve.”

Már e néhány sor kijelöli a rokon- és ellenszenv körét, kik hova tartoznak, az olvasó mintegy utasítást kap a befogadás minéműségére. A folytatás ennek szellemében szól:

„Eredjétek, gyermekeim, ne legyetek újtokban bátyáitoknak; ügyes, tetszetős fiúk vagytok, foglaljatok magatoknak birtokot, uradalmakat. Itt van a sok címre vágyó magyar úr. Örül mindegyik, ha leányai keze által az udvar légkörébe juthat, menjétek házasodni Magyarországra.”

Nem tudható teljes bizonyossággal, kitől származnak ezek a mondatok. Nem valószínű, hogy krajnai, karantániai eredetűek, inkább az udvarból történt sugalmazások, nem zárható ki, hogy a királynő ötlete. De legalábbis egy bizalmas tanácsosáé. Hiszen a nemrég rebellis magyarokat kell behálózni, megszelídíteni, címmel elkábítani. De olvassunk el még egy bekezdést, amely folytatja a gondolatmenetet:

„Sok anyafiság köttetett az idő óta a két szomszéd nép között s miután a bécsi udvar adta Magyarországnak a divatot, nem csoda, ha a divatnak az is meghódolt, a ki a kardnak nem.”

Az elbeszélés egy a divatnak nem hódoló apát mutat be, a léha erkölcsű és nem túlságosan bátor ifjú bárót, az önvesszőyesen szerelmes leányt, s aztán az erkölcsiségnek eltéréseiből, a felfogások különbségeiből odáig fejlődik a történet, hogy ismét az uralkodónó beavatkozására lesz szükség. Először azért, hogy az önmagára vállalt „bűnben” vétkes leányt megbüntesse, majd az igazság kiderültekor megoldja a konfliktust, tanúja legyen az ártatlanság diadalának. Ide még annyit, hogy Jókai valahányszor Mária Terézia alakját elbeszéléseibe szövi, erkölcsi rigorózságáról ejt szót; s miközben gondoskodó természetéről elismerő szavai vannak, éppen (például a *Czigánybáró*ból ismerős)⁶ aggályoskodása a házastársi és általában szerelmi vonatkozásokat tekintve olykor az elbeszélői ironia segítségével körvonalazódik. Ugyanakkor Mária Terézia kora (sokkal inkább mint II. Józsefé) Jókai számára lehetőséget kínál a nemzeti önazonosság olyan típusú megjelenítésére, amelyben a nyelv és a szokások mellett az öltözet is lényegi szerepet kap. S ebben nyilván a családi hagyományok, a XVIII. századi kiadványok, vitairatok és a megismert irodalom (például Gvadányi József és talán Kazinczy Ferenc művei) fő téziseit látszik követni. A nemzeti önazonosság problémája mint a nemzetegyénség megteremtődésének folyamata viszonylag széles körben hatott, kevésbé az udvar vonzáskörzetében élő arisztokrácia köreiben, mint a közép- és a kisnemesség, valamint a formálódó értelmiség környezetében. Az udvari civilizációs küldetés „természetét” rekonstruálja Jókai; az külön érdekesség, hogy a Bach-korszak tanulságaitól érintetlen. Nem szabadulhatok attól a gondolattól, hogy minden különbözősége ellenére az alább idézendő passzust Madách Imre satírájával, a *Civilizátorral* rokonítsam. Jóllehet Jókai maga mutat rá a régebbi, taktikusabb módszerekre – a közeli múlt (az 1860-as esztendőt alig megelőző évekkel lezáruló periódus) durvább eszközeivel ellentétben.

„Hja bizony pedig, édes kuruczom, azon időben jobban értettek a civilizáció terjesztéséhez, mint a közelmúlt emberei. Nem küldték lineával a hóna alatt az új telepítőt az országba, hanem fényes kardos alakjában; s

⁶ A Czigánybáróban a Mária Teréziát kielégítő, erkölcsösnek tekintett megoldás hozza el a megnyugtató befejezést. Az operett-változatban igencsak gúnyolódnak az erkölcsöket felügyelő bizottságon.

ha voltak itt-amott a barbár őskornak szilajabb lakói, kiket cím, hivatal, udvari fény törbe nem csalt, kiket rendszalaggal nem lehetett elfogni: azokat gyöngébb oldalukról kerülték meg; azokkal sógorságot kötöttek.”

Efféle kitételek éppen azoknál a szerzőknél nem lelhetőek, akik Mária Terézia intézkedéseinek köszönhetően töltöttek huzamosabb időt a birodalmi fővárosban, azaz a testőríróknál; Bessenyei még bihari remeteként is nosztalgikusan emlékezik Bécsre, bírálata inkább az európai (francia) civilizáció-kritika gondolatvilágából merít, a nemzeti önazonosságnak az öltözetre, a szokásokra és a nyelvre épített elképzelése már korán megfogalmazódik. Paradox módon a „külföldieskedő”-nek a későbbi magyar színpadon befutott karrierjéhez erősen hozzájárult az idegen (a leginkább német) példa. Kazinczy is inkább meglehetősen távolból visszatekintve tartja szükségesnek, a magyarok és Bécs viszonyán el-eltöprengve, részint annak ellentmondásos jellegét emlegetni, részint a felvilágosodás eszméi nézőpontjából értelmezni. Önéletrajzában egyáltalában nem titkolja, hogy már első bécsi útja mily fontos eseménye életének (1777-ben nagybátyjával együtt látogatott el a fővárosba), de utóbb Mária Terézia életrajzát fölvezolván nem rejti el, hogy nem mindenki volt képes földolgozni a nagyváros élményét. Kazinczy számára Bécs elsősorban a művészeteknek, a tudománynak, a pallérozottságnak városa, Mária Terézia környezetéből például Van Swietenről rajzol portrét, továbbá a Mária Terézia által a nagyközönség előtt megnyitott Belvederére csodálkozott rá. Érdeemes azonban idézni éppen az öltözet, a divat váltását taglaló passzusokat, annak ellenére, hogy Kazinczy nemzettudata távlatosabb, összetettebb volt, mint az átlagnemesi felfogásé.

„Azon titkos rend szerint, melyet a természet még a lelki világban is szokott követni, a hogy éj és nap s nyár s tél váltogatják egymást a testben, nemzetünk itt a szomszéd német színt vette magára, mint hajdan a törököt. Rövid mentéink térdig nyúlának, kardjaink görbült koszperdecsekké lettek, hajainkat ellepte a púder és illatos zsír. Így vala ez gondolkodásunkban is. De ész és természet győz az idők tévedésein, a kettő taníta, hogy az idegent jó hasznos ugyan követni, de mássá változni, mint a miknek teremtve vagyunk, nem hasznos, nem eszes cselekedet.”⁷

⁷ Az idézetek lelőhelye: az 5. sz. jegyzetben i.m.

S amikor a prózafordításaiért, a magyar próza csiszoltságának úttörőjeként számon tartott—dicsért Báróczi Sándor életrajzát írja, a Márai Terézia kezdeményezésére létrejött magyar testőrgárdát méltatja, olyan intézményként, amely az új magyar irodalom megvalósításában megtette a legfontosabb lépéseket. „E sereg felállítása a tőlünk szeretett és minket szerető Teréziának legelső jótétele közé tartozik, s több hasznot ad a nemzetünknek, mint előre képzelni lehetett, ha a haszon a szerint, hogy az emberi dolgok a maguk törvényi szerint menni szoktak, kár nélkül nem jött be.”⁸ Hogy melyek voltak ezek a károk, arról itt nem nyilatkozik Kazinczy, annyi kiegészítéssel szolgál: „a jók feszült szorgalommal tanultak azalatt, míg a gyengék a nagy város bűneiben magukat elvesztették.”⁹ Ezúttal mégsem a nemzetietlenedés neveztetik meg, hanem annak a helyzetnek érzékeltetése, miszerint a viszonylag ingerszegény, provinciális környezetből érkezők, szembekerülve a nagyváros nyújtotta lehetőségekkel, képtelenek voltak a mérlegelésre, a tanulás, az önnevelés, a műveltség elsajátítása helyett kétes értékű szórakozásokkal vagy kevésbé pozitív foglalatosságokkal töltötték idejüket. S ha Kazinczy nem von is párhuzamot (például) Bessenyei György és Báróczi Sándor pályája között, a kortársak talán ennyi célzásból is sejtették, hogy a magyar irodalmat jelentékeny művekkel gyarapító Bessenyei jól használta idejét. Nem volt titok, hogy a testőröknek alkalmuk nyílt a nyelvtanulásra, elsajátították a francia és a német nyelvet, hogy eredetiben olvashassák a felvilágosodás és a klasszicizmus remekeit, s ki-ki választása szerint fordíthasson. Látogathatták a bécsi francia színházat,¹⁰ és az ott látottak hozzájárultak Bessenyei színműírói kibontakozásához, módjuk nyílt a társasági életben való részvételle; a képzőművészeti és zenei élet biztosította élmények beszerzésére (Esterházy Miklós „házi” zenekarának Haydn volt a komponistája, vezető karmestere, Bessenyei *Ester-házi vigasságokja* beszédesen tanúskodik ez ügyben); ugyanakkor Bécsben nemcsak a rokokó művészet visszhangzott, hanem a libertinage (az élet-

⁸ Az 1. sz. jegyzetben i.m, 189.

⁹ Kazinczy Ferenc: Báróczi Sándor, az 1. sz. jegyzetben i.m, 65.

¹⁰ Julia Witzenetz: *Le théâtre français de Vienne Szeged, 1932. 1768 és 1772 között csak Voltaire-től tizenöt színművet adtak elő.*

forma és annak irodalma) sem volt ismeretlen. A liberálisabb szellemet képviselő szabadkőművesség¹¹ mellett az ezotériának különféle alakzatai is terjedtek, Báróczi élete végén aranycsinálói ambíciókkal rendelkezett. Mária Terézia ugyan ellenezte és tiltotta a szabadosság minden megnyilvánulását, de a korszellemet nem lehetett Bécsből kitiltani, s az uralkodónő erényességénél olykor a könnyed örömöknek áldozás még az udvarban is vonzóbbnak bizonyult. S ha Kazinczy mindezt csak távolról szemlélhette, és Mária Terézia halálakor pályájának ugyancsak elején állt, mindössze huszonegy esztendő volt, részint a családi hagyomány révén sok mindent megtudhatott az 1780-nal lezáruló periódusról, részint olvasmányélményei, az általa tisztelt előző nemzedék (Orczy Lőrinc, Ráday Gedeon) közvetítése e téren jól informálttá tette. Említett nagybátyja, az 1735-ben született András hirdette ki Mária Terézia megbízásából a messze nem mindenki által (és nem mindegyik magyar költő által) szívesen üdvözölt Urbáriumot, anyai nagyapja, Bossányi Ferenc Mária Terézia híve volt, aki családi körben szívesen beszélt a királynőről. Kazinczy Ferenc első műve, egy kompiláció: *Magyar Ország geographica, az az földi állapotjának le-rajzolása*,¹² a folytatódó cím szerint: „mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szededetett”: 1775-ben jelent meg Kassán, ekkor Kazinczy tizenhat éves volt, és szülői készítésre szedte össze az anyagot, hogy vizsgáján a jelenlévőknek kioassa. Később, önéletrajzában pirulva emlékezik meg „idétlen születmény”-éről. Aligha tévedés, ha ennek a zsenigének Mária Teréziát idéző soraiban a családi emlékezések hatását fedezzük föl: a szepesi városokról szólva emígy fogalmaz Kazinczy, „a mostanában országgló Koronás Királyné-asszonyunk MÁRIA THERÉSIA, ő Felsége vissza nyerte 1772 esztendőben Gállitzia és Lodomeria országival egyetembe Lengyel Országtól.” Majd utóbb: „Most hatalmasan uralkodik, és hazánkat békességesen, és anyai képen igazgatja Felséges MÁRIA THERÉSIA, Felséges első FERENTZ TSÁSZÁRNAK el-maradott özvegye, ki-is 1717.

¹¹ A szabadkőműves páholy tagja volt Mária Terézia férje, Ferenc István német-római császár, Ignaz Born (sokak szerint Sarastro ösképe), Mozart és sokan mások.

¹² Modern közlése: Kazinczy Ferenc: Magyarországi utak, s.a.r. Orbán László, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, 181-215. Az idézetek innen valók.

esztendőbeli Majusnak 13. napján született és Attya halála után a Királyi székekben ült 1740ben, meg-koronáztatván 1741ben nagy böltsességgel kezdett az Ország igazgatásához, kinek Symboluma: Justitia et Clementia, Igazsággal s kegyelmességgel.”

Ne tulajdonítsunk a szövegnek több jelentőséget, mint amennyit megérdemel. Arra azonban figyeljünk föl, hogy később, különféle műfajokban, útleírásban vagy levélben sem nyilatkozik meg Kazinczy másként, s a királynő versbéli emlékezetével is összevág ez a gyermekifjúi mondat. Kiváltképpen az országos anya frázis lesz mintegy állandó-díszítő jelzője a királynőnek, s ma is föl-fölmerül a jubileumi kiállításokon.¹³

Az irodalom kiszámíthatatlan véletlene hozta, hogy Kazinczy nem pusztán első kötetpublikációja során hozza szóba a királynőt, hanem az utolsó műben, halála évében, az 1831-ben született *Pannonhalma, Esztergom*, Váczi címet viselő, 1839-ben kiadott útleírásban is (mely átdolgozása az 1831-es kötetnek). Itt, érdekes módon, egy anekdota szereplőjévé avatja. Egy olaszul és franciául beszélő nővel akad össze a hajóúton, a hölgy németül kívánna beszélni, de ez meglehetősen nyögve-nyelősre sikerül. Kazinczy a jelenetet eképpen kerekíti ki:

„Nem hallhatám mosoly nélkül, s kimutatám megbotlását, mellyet minekelötte a szót kimondhatám, magától találta fel, s elbeszélém, mit felele Maria Theresiának egy Bécsben negyven eszt. olta lakott s németül még is meg nem tanult olasz Consilliárius. Élő nyelvet élő Grammaticából kell tanulni.”¹⁴

1775 és 1831 között szinte változatlanul élt Kazinczy írásaiban a királynő emlékezete, még ha – mint esetünkben – szinte mellékesen bukkan föl, mindenesetre jelzésképpen, hogy a *Hébe* almanachban közölt Mária-Terézia-életrajzzal¹⁵ nem írta ki magából teljesen az ifjú élményeket. Hiszen első bécsi látogatásakor majdnem megpillanthatta a gyászruhás uralkodónőt, de nagybátyjával éppen akkor értek az udvari

¹³ Königin Maria Theresia und die Musik. Ausstellung. Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Ausstellungssaal.

¹⁴ A 12. sz. jegyzetben i.m, 157.

¹⁵ Az 1. sz. jegyzetben i.m. Először a Hébe 1824-es kötetében jelent meg.

kápolnába, amikor a királynő távozott.¹⁶ Az apró, nem egyszer utalás-szerű említésekben meg a testőrírókkal kapcsolatos állításokból azonban arra következtethetünk, hogy Kazinczy nem egyszerűen udvarhű nézeteknek volt szószólója. Nemcsak a jakobinus mozgalomba vezető útja, később pedig a szó- és a gondolatszabadságot óvó magatartása (Goethe *Egmont*-jának fordítása, Schiller *Don Carlos*-ának sűrű emlegetése és más irodalmi példa is) igazolja, jelzi, hogy megőrizte gondolkodói szuverenitását. Viszont a jó uralkodót látta Mária Teréziában, aki békét hozott az országnak, intézkedéseivel támogatta a tudomány s az oktatás fejlődését Magyarországon, a testőrgárda létesítésével (előre nem látható módon) ösztönözte a magyar irodalom új korszakba lépését. S ha a nemzetkarakterológia tekintetében óvott is az író a merő utánzástól, a nyitást a korszerűség felé mindig fontosnak és termékenyítőnek hitte. Kazinczyt, mint ahogy Bessenyei Györgyöt, a hirtelen megnyílt lehetőségek érdekelték igazán; Bessenyeit ráadásul (hiszen udvar-közelben élt jódarabig) az uralkodó és a kormányozottak viszonya foglalkoztatta, az uralkodás célszerűsége és eredményessége, mely mindenképpen uralkodó és ország (nemzet, nép) egyetértésén alapul. Lényegében ez az eszme időskori gondolati költészetét s az ugyancsak időskori regényt, a *Tariménes útazását* is áthatja. Kazinczynál kevésbé a hatalompolitikai technikák, az országvezetés „elméleti” problémái játsszák a főszerepet, egyébként is, 2387 napos fogságából szabadulva óvatosabb fogalmazásra volt kényszerítve. Éppen ezért inkább a kultúra nemzetiesedésének, a nemzeti és az európai kultúra kapcsolatlehetőségeinek, ennek fényében a magyar irodalom újszerűségének, európaiságának, egyáltalában: hagyomány és újítás érvényesülése arányainak gondolataival küszködött, kezdetben Bessenyeitől indulva (1776-ban jelent meg második kötete, mely nem más, mint Bessenyei egy német nyelvű elbeszélésének fordítása, s ezt a szerző egy buzdító levéllel viszonzta),¹⁷ majd az érzékenység irodalmának magyar adaptálásával. Bessenyei *Ágis tragédiája* c. színművét a

¹⁶ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete, s.a.r. Orbán László, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008, 624, 736.

¹⁷ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora I-II, s.a.r. Kováts Dániel, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012, 56-57.

királynőnek ajánlotta (azaz a királynőtől megkapta az engedélyt, hogy néki ajánlhassa): „A Felséges Mária Terézia római tsászárné s kegyelmes apostoli királyné asszonyunknak”. Ezt szorosán követi a megerősítés, miért szólítja meg egy antik témát feldolgozó tragédia (tehát az akkori műfaji felfogás szerint a legelőkelőbb, legfontosabb írásmű, az eposz mellett) a jelen, egyébként hatalmát, az uralkodás felelősségét akkor már fiával megosztó királynőt: „a Felséges Trónusa, olly Kegyelemességet visel, melly az alatta nyugovó hívségnek, legkisebb sohajtásit is halani s védelmezni kívánja.”¹⁸ Még annyit, hogy ez a tömörített gondolat visszaköszön a *Tariménes útazásában*. Bessenyeit és író, fordítgató testőrtársait megidézve Kazinczy Mária Terézia korát a magyar irodalom modernizálódásának ismeri el, igaz, elsősorban Ráday Gedeont nevezi mesterének. Feltehetőleg tudomást véve arról, hogy Ráday Mária Terézia uralkodásának éveiben kezdte el átírni Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* c. eposzát, ezzel utat törve Kazinczy előtt, aki sokat tett a barokk eposz és költője méltó megbecsüléséért, s aki először 1811-ben kísérelte meg, hogy a Zrínyi-biográfia és –költészet témájára verset írjon. Szempontunkból különösen beszédes, hogy Ráday a maga prózai változata elé egy időmértékes bevezető verset írt, amelyben az eposzi jellemzők közül meglepő megoldással a műzsához felfohászkozást összekapcsolja a királynő-tisztelettel, mintegy műzsájának tekintvén a királynőt:

„Óh Theresa! TE kinek nem övedzi köz erdei laurus
Homlokodat, mert az hervadni szokott, hanem a Te
Fogytig zöld koszorúd van kötve Nagy Érdemeidből:
Nagy Therésa! TE legyél kezdett, munkámban vezérlőm,
S azt jól alkotnom Te segíts; s ha szunnyadoz elmém
Éleszd fel aluvó tüzemet nagy Tetteid által,
S Addigis énekem meg halgatni ne sajnáld.”

(Az első sor megszólításához lábjegyzetben Ráday a következőket fűzi: „Ezen fordítottasomat még a Nagy Mária Therésia idejében kezdet-

¹⁸ Bessenyei György: Ágis tragédiája, in uő: Színművek, s.a.r. Bíró Ferenc, Akadémiai, Bp., 1990, 295.

tem, kinek is nevét most már változtatni véteknek tartottam volna, noha életében munkáimat, akadályaim miatt el-nem végezhettem.”¹⁹ Mint több munkája, Rádaynak ez az átírása is töredék maradt.)

Bessenyei következetes tisztelete a királynő iránt nem csupán életrajzi adatokkal magyarázható, valóban testőríróként élte eszmélkedése, írói-gondolkodói önmagára találása idejét, hanem azzal is, hogy Mária Terézia halálát követőleg egyre inkább kiszorult az általa oly becsült bécsi környezetből, jóllehet többféleképpen kísérletezett, hogy Bécsben maradhasson, végül a hazatérést, a visszavonulást kellett választania, így a bécsi idők emlékezésbe a nosztalgia hangjai is beleszengetnek. Mária Terézia alakja regényében²⁰ nő- és uralkodóideállá lesz, s a szerencsésen megválasztott irodalmi forma (a bölcséleti mese egy változata, amelybe utópikus, utazási regények is beleszővődnek, különös tekintettel a jó vadembernek a francia felvilágosodásból, elsősorban Voltaire-től származó történetére) lehetővé teszi az eszményítésnek még azt a túlzó megnyilatkozását is, amellyel a *Tariménes útazásában* találkozunk. Kazinczyt a magyar irodalom és irodalmi nyelv létesítése érdekelte, s pontosan érzékelte, milyen mellőzhetetlen újítások fűződnek a testőrírók működéséhez. S ha az 1810-es évekre elsősorban kezdeményezőként, alapvetésben érdemeket szerzőként tekint rájuk, s a franciás érdeklődéssel szemben (persze, azt sem elhanyagolva) a németes tájékozódás jelentőségét hirdette meg (itt csak célok Goethe-kultuszára), az 1760-as, 1770-es évtized számára nem pusztán történeti fontossággal bírt. S bár nem feltétlenül és korántsem mindig nevezte meg véleményének ihlető tényezőit, adatainak forrását, a Bessenyei—Kazinczy „vonulat”, „váltás” számon tartása érzékeltetheti a magyar felvilágosodott gondolkodás egymásra következő periódusainak folyamatosságát is, megszakíthatóságát is. Mária Terézia protestánsokkal szemben kialakított politikáját (mint korábban jeleztem) mindketten mentegetik. Bessenyei György regényének önértelmező, olvasókat eligazító bevezető fejezeté-

¹⁹ Ráday Gedeon és Földi János összes versei, s.a.r. Borbély Szilárd, Universitas, Bp., 2009, 81.

²⁰ Bessenyei György: *Tariménes útazása*, s.a.r. Nagy Imre, Balassi, Bp., 1999, 113-114, 117. Az idézetek ezen a lapokon lehetők.

ben; elismeri, hogy a királynő a „Protestánsokat szenvedtette”, ám a felelősséget részint elhárítja róla: „nevelése Jesuiták által lett. És a hol hibáztott, nem annyira vérében, elméjében volt ok arra, hanem azokra néz, kik szerentséjeket hitetéssel keresték.” Utóbb kiegészíti megállapítását: „Egyetlen egy szembetűnő hibája Uralkodásának tehát ez, hogy Térítéséhez erőszakot is ragasztott. De ez; Therésiának nem erköltsi gyengesége volt, és természetire nem tartozott. Egész Világ bűne volt ez mind addig, míg a Józan Okosság az Emberi Értelemnek határára fel nem jött.” A felvilágosodásnak volt tehát híjával a korszak. Hadd jegyezzem meg, hogy mindebből semmi nem kerül bele a regénybe, Tariménes áttérése a regény egyik groteszk jelenete, s az egyházi méltóságok szereplése az országgyűlésen ugyancsak szatirizálva van. A regény királynője mindenféle elfogultságtól mentes, a vallási kérdésekben nem nyilatkozik meg, a bölcs miniszter (kiben egyként lehet sejteni Kaunitzt és az idősebb van Swieten) a józan okosság, a természetes bölcselkedés alapján áll. Kazinczy Mária Terézia-életrajza jóval II. József türelmi rendelete után született. Egészen más körülmények között. A türelmi rendeletnek köszönhető Kazinczy iskolafelügyelői állását, mondhatjuk úgy is, karrierjét, s bár II. József halálos ágyán nem vonta vissza ezt a rendeletet, a „visszarendeződés”, a jozefinista álmok megszűnte után Kazinczy éppen vallása miatt veszítette el állását, amelyet úgy fogott el, mint a műveltség terjesztésének feladatkörét. Viszont 1823-ban már egészen eltérő, jóllehet kevésbé kedvező körülmények között munkálkodhatott, így a Mária Terézia korára emlékezés mintegy történetírásként fogható föl; ennek következtében Mária Terézia magatartásában afféle taktikát fedezett föl, amely inkább lenne jellemző Kazinczy korára, mint a királynőére, emellett Kazinczy fel sem hozta azt, amiről sokan tudtak, sérelmezték is, az erőszakos térítések ügyét. Ezért Kazinczy nemcsak óvatosan fogalmaz, hanem a méltányos megítélés vezeti tollát: „Maria Theresia alatt a Protestánsok sokszor voltak kéntelenek panaszkodni. Ez az áldott emlékezetű fejedelem igen buzgó Pápista volt ugyan, de nem volt intoleráns. Az volt maximája, hogy a Protestánsoknak új kedvezést nyújtani nem kell, de abban a mellyek rég olta éltek, meg kell hagyni.”²¹ Hogy

²¹ A 16. sz. jegyzetben i.m., 22.

véleményéhez hozzájárult az erdélyi útján megismert Johann Friedrich Seivert (1755-1832) közlése arról, báró Bruckenthal Sámuelre Mária Terézia annak ellenére bízta Erdély kormányrúdját, hogy protestáns volt (Maria Theresia vertrauete ihm als Protestanten das siebenbürgische Staatsruder an), konkrétan: „Mária Terézia 1766-ban nevezte ki az erdélyi udvari kancellária elnökévé, 1777-ben Erdély kormányzója lett,”²² nem tudható. Annyi bizonyos, hogy Bessenyei bécsi tartózkodása éveiben más társasági élményekre tett szert, mint Kazinczy első, 1777-es, majd további látogatásai alkalmából. Hiszen egy kulturális turizmus során másféle ismeretekre, információkra lehetett szert tenni. Kazinczy iskolafelügyelőként, nem pusztán a katolikus egyház részéről tapasztalt értetlenséget, hanem a protestánsok részéről is. A vallási türelmetlenség tőle is, Bessenyeitől is idegen volt. Míg Bessenyei regényében az egyház világi érdekeltségein gúnyolódott, Kazinczy még az iskolafelügyelői munkáját hátráltató Esterházy Károlyról sem írt ellenségesen. Türelmetlen íróársainak nézeteiről szigorúan nyilatkozott, de személyüket nem vont be a polémiába.

Bessenyei „esete” azért „különleges”, mert időskori műveit a megjelentetés esélye nélkül írta, és kortársaitól sem számíthatott sok megértésre, mint az a *Tariménes útazása* első fejezetének (vagy fejezeteinek) sorsa igazolja: Bessenyei ugyanis elküldte Kazinczynak, bizonyára a megértés, a buzdítás reményében, ám Kazinczy érdeklődését már egészen másfajta irodalom kötötte le, a múlt üzenetének érezte Bessenyei írását. Jóllehet, amennyiben a mű egészét tartjuk magunk előtt, éppen nem idő- és korszerűtlen regénnyel szolgált a bihari remete. Annyi megengedhető, hogy az utazási, utópikus regényeknek az a típusa, amely a XVIII. században népszerű és divatos volt, 1802-re valóban mintha kiment volna a(z irodalmi) divatból. Ám Bessenyei rekonstruálván egy csupán a visszaképzésben létező Mária-Terézia—korszakot, igencsak a jelennek tanulságot szolgáló regényt komponált, amelynek egyik legfontosabb üzenete a jól kormányzott ország problémakörének bemutatása volt, országgyűlési vitákkal, pro és contra megszólalásokkal, szociális

²² Kazinczy Ferenc: *Levezés XXIX. kötet*, s.a.r. Orbán László, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 212, 620.

felelősségtudattal, illetőleg annak igényével, ám a hierarchikus társadalmi viszonyok fenntartásával. A regénynek nem mozgatója az említett idealizált királynő, Arténis (ebben a görögösített formában akár a bölcsesség istenasszonyának, Athénének neve is felfedezhető volna), aki – bármily meglepően hangzik – nem aktív szereplő, nem szólal föl az országgyűlés vitái során, nem ő vezeti a háborút a despota Buzorkám, Jajgádia zsarnok uralkodója ellen, s csak erősen közvetve, a bölcs tanácsadó révén járul hozzá Tariménes boldogságához. S bár ideális uralkodóról van szó, akinek felelősségtudatát legalább annyit emlegetik, mint szépségét, az hamar kitetszik, hogy Totoposz (itt meg az utópiára rájátszást konstatálhatjuk) korántsem a „lehetséges világok legjobbika”. Egyrészt az országgyűlési vitákból kiviláglik, mennyi javítanivaló volna szükséges ahhoz, hogy az állam minden polgára jól, de legalábbis jobban érezze magát, másrészt a jó vadember igazmondásával nem egyszer hozza zavarba a civilizációjukra büszke beszélgetőtársakat. A királynő osztatlanul bírja a polgárok szeretetét, nemcsak maradéktalanul megbíznak benne, hanem maga is tanújelét adja: nem kíván élni a számára megadott előjogokkal, maga akkor érzi teljesedni küldetését, akkor nyughatik, ha az ország törvényei mindenki számára biztosítják a boldogulás lehetőségét, másképpen szólva, mindenki a helyén van, a törvények mindenkinek megadják, ami illeti őket. *A természet világa* című didaktikus-bölcséleti költemény verssé tömörítve hozza a királynőnek és Trézéninek (a bölcs tanácsadónak) nézeteit. Bessenyei előbb részletező, „szakszerű” prózában iktatja regényébe az országot szabályozó paragrafusokat, hogy aztán *A természet világában* ilyen verssorokat vessen papírra:

Törvényben a Király egy test lesz népével
S Országot óltalmaz, boldogit Lelkével (...)

Egyenlő a hiveség királyhoz, hazához
Egyik nélkül sem fér, az Ember magához.
Hazádnak törvénye ellen ha fel támadsz,
A ki szentség abban, Királyodnak szaladsz
Ha a Királyra mégy, Hazádra fogsz fegyvert.(...)

Tanáts, Dosi, Tsászár van kötelessége
Törvénnye, Vallása, Lelke, Embersége...

Köz haszon kötöz meg minden társaságot
S e tartya fel köztünk a hatalmasságot.
A ki kötéseit semmiben sem veszi
Magát, és hatalmát sokszor nyügbe teszi
A törvény, a köz jó, s Király egyet tesznek
S A Polgár szívében szentségekké lesznek.²³

A regény demonstrálja, hogy kötelességei az állam polgárainak és az Uralkodónak egyként vannak, bármelyik vétkezik, ha nem a törvények szerint él. Arténis elvonul az országgyűlésről, mert nem akarja, hogy személye befolyásolja a törvényhozást; maga igényli hatalma korlátok közé szorítását. Fölvetődik ugyan, ha Arténis ily nagyvonalú, ennyire országának, népének üdvét keresi, miért van szükség szigorú törvényekre. A válasz szerint: nem minden uralkodó oly jóságos (és szép), mint Arténis, egy zsarnoki hajlamú király könnyen és szívesen kihasználhatná a joghézagokat. Talán nem tévedés megkockáztatnunk, hogy Bessenyei itt messzebbre gondolt, mint ifjabb évei, bécsi emlékei, a királynő megidézésére. Az akár a versidézetből is kiolvasható, Bessenyei tanulmányozta a francia felvilágosodás idevonatkozó elképzeléseit, de a Mária Terézia korában fölmerülő, a magyarság helyzetére vonatkozhatató írások is látókörébe kerültek. Az 1763-tól a bécsi egyetemen oktató Joseph von Sonnenfels tevékenységét jól ismerte, s ha a hazaszeretettel kapcsolatos fejtegetéseit nem feltétlenül osztotta, az bizonyos, hogy Sonnenfels²⁴ ama tézise, mely szerint a törvények szerepe hangsúlyos, hiszen az azonos törvények szerint élők közösséget alkotnak, amely közösség kialakítja a maga hazaszeretetének jellegét, nem kerülte el a törvényhozással foglalkozó Bessenyei figyelmét sem. Kiváltképpen regényének

²³ Bessenyei György: Időskori költemények, s.a.r. Penke Olga, Akadémiai, Bp., 1990, 492, 494-495.

²⁴ Bessenyei György folytatója volt Sonnenfels folyóiratának, melynek hatása elsősorban a magyarországi német irodalomban érzékelhető.

monarchikus – idealizált – államának erőfeszítései a jó törvények érdekében nem álltak nagyon távol Sonnenfels bizonyos elképzeléseitől. S csak megjegyzem, hogy Sonnenfels személyisége Kazinczy pályáján is fölbukkan, önéletrajzában szintén megemlékezik Sonnenfelsről, Kazinczy életrajz-írója, Váczy János²⁵ eképpen értékeli kapcsolatukat: A bécsi irodalmi körökön kívül Kazinczy „megismerkedik” „Sonnenfels József és Born Ignác” környezetével is. „Amott inkább a politika és általános műveltség fontos kérdéseiről s Mária Terézia uralkodásának szelleméről nyer alapos tájékoztatást, emitt a tudományok haladásáról. Sonnenfels önérzetes ember volt, nagyon ismerte a maga érdemeit, amit a királynő is szemére vetett, és Kazinczy a vele való társalgásból s a vele váltott levelekből csak fokozhatta hasonlóképp erős önérzetét.” Annyit mondhatunk mindehhez, hogy Bessenyeinek és Kazinczynak módja nyílt olyan információk szerzésére, amelyek alapján hitelesebb véleményt formálhattak az államügyek intézéséről, és amelyek lényegesen alakították világnézetüket. Bessenyeinél ez kései műveiben is érzékelhető, Kazinczynál meg jozefinizmusának létrejöttében; iskolafelügyelői munkálkodásában azokat a pedagógiai elveket igyekezett terjeszteni, amelyekkel Mária Terézia korának tanácsadói, államférfiai megnyilatkozásában találkozott az első ízben. Bessenyeinek is, Kazinczynak is az 1770-es—1780-as évtized életrajzi-történeti emlékké változott, amelyből sok fontos tanulságot merítettek, és amelyek megjelennek az itt idézett és más munkáikban.

Bessenyei György és Kazinczy Ferenc a legjelentősebb szereplői a felvilágosodás és klasszicizmus magyar irodalmának; az ő világméretűben a múltból előbukkanó Mária Terézia-portré (olykori vázlatossága ellenére) kimondatlanul is ellentettje a meg nem nevezett jelenkori uralkodóról alkotott elgondolásnak. S ha náluk kevésbé kapcsolódik konkrét eseményekhez a királynő méltatása, a kortársak számottévő része intézmények létesítésével, áthelyezésével összefüggő események kapcsán méltatta Mária Terézia anyai gondoskodását, így a tudománygyarapítást, az általános műveltség emelését a királynői kezdeményezések tulajdonította, vagy a gyászvers ürügyén szólaltak meg: a különböző színvonalú, többnyire meghatározott sémába illeszkedő siratóversek

²⁵ A 17. sz. jegyzetben i.m, 163.

szintén az ország jóságos anyjának halálát panaszolták, mint pótolhatatlan veszteséget. Míg II. József magyar irodalmi megjelenítése meglehetősen ellentmondásosnak tetszik (Ányos Pál „kalapos király”-ától a jozefinista megnyilatkozásokig), Mária Teréziát magyar költők sora dicsőítette, gyászolta (őszintén). Ismét Kazinczytól idézek egy jellemző passzust: 1789-ben megjelentetett *Hivatalba vezető beszédében*, „melyet a Kassai Tudománybeli Magyar Nemzeti Oskoláinak leg-első királyi visitoraihoz tartott”, a királynőt olyan sorban helyezi el, amely kapcsolatos a magyar hadi dicsőség kiemelkedően fényes emlékeivel. Összefüggésben a visitorok feladataival, hogy meggyőzzék, akiket illet, a német nyelv tanulása nem veszélyeztetheti a magyar nyelv státusát, még kevésbé azt, hogy az iskolákban nevelt tanulóknak a haza szolgálatába állítása sérelmet szenvedjen. „Ez adja által a következő származásoknak a Magyar nemes maga-meg-tagadást s a büszkeséget, a forrását azoknak a bajnoki tetteknek, a mellyekkel Attila, II-dik András, I-ső Lajos, Hunyadi Mátyás és Maria Theresia az ellenségnek el-borító fegyverét vissza-verték, s Európát rettegésre szorították.”²⁶ Tanügy, „hadügy”, művelődés és emlékezet összekapcsolódása jelzi, a királynő emléke nem fakult, helyet kapott a kifejezetten magyar történelem és a magyar művelődés történetében. Méghozzá a kortársak által számon tartott legnagyobb nevek között.

MINDSZENTY HAZAFISÁGA

Soós Viktor Attila

**„A hit állandó öröme indít arra, hogy dolgozzam a lelkekért a menekült magyarság körében.”
Mindszenty hazafisága, hűsége az egyházhoz,
a történelmi magyar hazához**

*„A számkivetésben sem érzek keserűséget. A hit állandó öröme indít arra, hogy dolgozzam a lelkekért a menekült magyarság körében. Ezt kezdtem meg Zalaegerszegen, folytattam Veszprémben, Esztergomban és az országban. Ez a feladat hárul rám most is: keresni, vigasztalni és erősíteni enyéimet. »Nem azt keresem, ami nekem hasznos, hanem ami másoknak van javára, hogy üdvözüljenek.« (I. Kor. 10,33)” – ezeket a sorokat Mindszenty József *Emlékirataim* című munkájában olvashatjuk¹, annak kapcsán, hogy 1974 februárjában VI. Pál pápa megüresedetté nyilvánította az esztergomi érseki széket. Sokszor, sokan vádolták Mindszentyt, hogy nem volt engedelmes, ellenszegült a pápának. Ebben az írásban arra szeretnék rávilágítani, hogy miért volt fontos Mindszenty egész életében a lelkipásztori szolgálat, a teljes magyarság körében végzett munkája, és hogy miképpen jelent meg ez a gondolat az életében. A megpróbáltatások, amelyeket élete során elszenvedett, olyan helyzetek voltak, amelyek nagyon sokak számára jelenthettek volna nehézséget, ő azonban nem kesergett, hanem példamutató módon vállalta a nehézségeket. Gondoljunk a Tanácsköztársaság, a nyilas, vagy a kommunista diktatúra bebörtönzéseire, az Amerikai Egyesült Államok követségén töltött tizenöt*

²⁶ Kazinczy Ferenc: *Levezetés XXV. kötet*, s.a.r. Soós István, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 308. Mária Terézia érdemeiről az oktatásügy fejlődésében vö. még uo, 310-311.

¹ Mindszenty József: *Emlékirataim*. Sajtó alá rendezte: Kovács Attila Zoltán és Soós Viktor Attila. Helikon Kiadó, Budapest, 2015. 520. o.

éves félrabságra, arra a kényszerhelyzetre, melynek következtében el kellett hagynia hazáját, vagy érseki székének megüresedetté nyilvánítására. Ezek mind olyan események, melyek külön-külön is embert próbáló pillanatok voltak. Mindszentynek azonban mindegyiket meg- és át kellett élnie. Sőt az adott helyzetben olyan döntést kellett hoznia, amely összhangban volt lelkipásztori felfogásával, ugyanakkor méltó az ezer éves magyar egyház élén álló főpásztorok történelmi súlyához.

A nehézségek, megpróbáltatások biztos, hogy nem jelentettek számára könnyű helyzetet, de mégsem a keserűség lett úrrá rajta. Sőt, mindig a nehezebb utat választotta, nem futamodott meg, hanem nekifeszült az előtte álló feladatnak és az lebegett a szeme előtt, hogy Krisztus szolgáljaként a magyarságot segítse, kiálljon a megpróbáltatást, üldöztetést szenvedők mellett. Egész életére – akár felsőpatyi káplánóságára, akár magyar katolikus egyház élén betöltött pozíciójára, akár a világon szétszóródott magyarság lelkipásztori ellátására gondolunk – jellemző volt, hogy papként, tekintett feladatára. Papként, lelkipásztorként akarta szolgálni a rá bízottakat, elsősorban a Kárpát-medencében élőket, függetlenül felekezeti, vagy nemzetiségi hovatartozásuktól. Felkereste, vigasztalta és erősítette mindazokat, akikhez el tudott jutni. Amikor visszatért Veszprémbe sopronkőhidai, majd soproni börtönbüntetéséből, akkor is lelkipásztori útra indult, mint ahogy a második világháború után romokban lévő országban igyekezett erősíteni a megfáradtakat. Ehhez a lelkipásztori látogatásokat és később a Mária-évet tartotta megfelelő eszköznek. 1956 október végén, november elején megadatott szabad négy napjában is igyekezett az emberek felé fordulni, meghallgatni őket. Mint ahogy 1971. október 23-a után, miután letelepedett a bécsi Pázmáneumban, idősen, betegen is elsődleges feladatának tekintette, hogy a világon szétszóródott magyarságot felkeresse és lélekben erősítse. Nem magát nézte, hanem azt, hogy mi válik másoknak javára, ami által üdvözülhetnek. Mindent megtett azokért, akiket megpróbáltak korlátozni a XX. századi diktatúrákban, akiknek sérültek alapvető szabadságjogai, a minden embert megillető emberi méltósága és tisztessége. Fölemelte szavát az emberi jogok védelmében, az anyanyelvük, a vallásuk, nemzetiségi hovatartozásuk miatt üldözöttek érdekében. Újra és újra megjelent a XX. században – sőt sajnos a XXI. században is előkerül –, hogy korlátozták, sőt megtiltották az

anyanyelv használatát, a szabad vallásgyakorlást és akadályozták az alapvető emberi jogok gyakorlását. A magyar Katolikus Egyház mindenkori vezetőjének történelmi felelőssége, hogy ilyen helyzetekben megszólaljon, segítse, bátorítsa azokat, akik korlátozást szenvednek és felhívja a figyelmét a politikumnak, arra, hogy amit tesz, az elfogadhatatlan.

Mindszenty József 1945. október 7-én foglalta el az esztergomi érseki széket. Székfoglaló beszédében² történelmi kontextusba helyezte személyét, mint kilencedik főpásztor, aki a királynék városából érkezett a királyok városába. Áttekintette elődeinek jelentőségét, szerepét. „*Nem jövök Róbert érsek keménységével; atyátok akarok lenni, még a nehéz idők súlyos kísértései között eltévelyedett tékozló fiúknak is. Még nem léphetek be a közjogi harcok dandárjába sem, mert közjogi örvényben élünk, a jogfolytonosság összes erős fonalai és finom erezei látszólag elszakadtak. Hiányzik nem egy alkotmányos tényezőnk, de az elődök helyén van már az ország primása. Ha a balszerencse elmúltával a nemzet józansága hidat ver az örvény felett, mint Pontifex, mint hídverő és több mint 900 év jogán az ország első zászlósura, a Ti érseketek, az ország primása is ott lesz közjogi életünk helyreállításában és továbbvitelében.*”³ Beszédének egy másik részében az 1945-ös helyzetről így beszélt: „*Ma előttünk riadó, vak mélység örvénylik fel; történelmünk legnagyobb erkölcsi, közjogi, gazdasági örvényében fuldoklik a vérző Magyarország.*”⁴ A második világháború utáni helyzetben Mindszenty József abban látta a lehetőséget, hogy a lelkipásztorkodásra helyezi a hangsúlyt, igyekezett a hitélet elmélyítését elősegíteni. Mint lelkipásztor állt a magyar társadalom szolgálatába: „*Akarok jó Pásztor lenni, aki ha kell, életét adja juhaiért (Jn. 10,15), Egyházáért, hazájáért!*” Főpásztori székfoglaló beszédében arra hívta a

² Mindszenty József székfoglaló beszéde, Esztergom, 1945. október 7. In: Mindszenty Okmánytár – Pásztorlevelek – Beszédék – Nyilatkozatok – Levelek. Első kötet, Mindszenty tanítása. Sajtó alá rendezte: Vecsey József. München, 1957. 46-53. o.

³ Mindszenty József székfoglaló beszéde, Esztergom, 1945. október 7. In: Mindszenty Okmánytár – Pásztorlevelek – Beszédék – Nyilatkozatok – Levelek. Első kötet, Mindszenty tanítása. Sajtó alá rendezte: Vecsey József. München, 1957. 47. o.

⁴ Mindszenty József székfoglaló beszéde, Esztergom, 1945. október 7. In: Mindszenty Okmánytár – Pásztorlevelek – Beszédék – Nyilatkozatok – Levelek. Első kötet, Mindszenty tanítása. Sajtó alá rendezte: Vecsey József. München, 1957. 48. o.

nemzetet, hogy „Legyünk most az imádság nemzete!” „Ha Isten-Atyánk és Mária-Anyánk segít, akarok lenni népem lelkiismerete, hivatott ébresztőként kopogtatok lelketek ajtaján, a föltetsző tévelyek ellenében az örök igazságokat közvetítem népemnek és nemzetemnek. Ébresztgetem nemzetünk megszentelt hagyományait, amelyek nélkül egyesek talán igen, de a nemzet nem élhet.”⁵ Mindszenty József lelkipásztorként alapvetően a teljes magyar nemzet felemelkedését, hitéleti elmélyítését tűzte zászlajára, így aztán gyorsan konfrontálódott a politikai hatalommal. Hajlamosak vagyunk arra, hogy azt keressük, Mindszenty Józsefnek miben volt igaza, vagy miben tévedett. A lelkipásztori, közéleti szerepvállalásának bemutatása helyett értékítéletet mondunk róla, ahelyett, hogy azt ismertetnénk, hogy mit tett nemzetéért. Természetesen nem volt hiba nélküli Mindszenty József sem, neki is voltak gyengeségei, nem mindig látott át mindent, nem minden döntése volt hiba nélküli, de azt biztosan állíthatjuk, hogy nem önző személyes érdekek, nem a saját boldogulása, előre menetele vezette a főpásztort, hanem a magyar nemzet szolgálata. Ezt a nemzetmentő, sorstársaiért aggódó, rajtuk segítő, értük tevékenykedő főpapot kívánom bemutatni, hogy miként lépett fel esztergomi érsekként, a második világháború után, amikor a többpárti demokrácia keretei között a kommunisták egyeduralomra törtek és egyik legfőbb ellenségüket, az egyházakat igyekeztek elhallgattatni, legalábbis erre vonatkozó cselekedeteik sorát fedezhetjük fel.

A katolikus egyház, és vezetője Mindszenty József a háború utáni években a kiengesztelődést helyezte központi értéknek a köztudatba, a harc és gyűlölködés helyett a megbocsátás és szeretet gondolatát emelte ki.

Mindszenty kötelességének érezte, hogy ellenőrizze a közéletet, az elszaporodó kegyetlenkedések, igazságtalanságok, visszaélések, tehát minden jogtalanság ellen felemelte a szavát. Mivel a megszállt országban az alkotmányos tényezők erősen korlátozva voltak, ezért az a gondolat vezérelte az ország első egyházi vezetőjét, hogy minden sérelmes ügyben szót emeljen.

⁵ Mindszenty József székfoglaló beszéde, Esztergom, 1945. október 7. In: Mindszenty Okmánytár – Pásztorlevelek – Beszéddek – Nyilatkozatok – Levelek. Első kötet, Mindszenty tanítása. Sajtó alá rendezte: Vecsey József. München, 1957. 49. o.

Ezt sokan úgy értelmezték, hogy beleavatkozott a politikába, hogy harcolt, hogy olyan dolgokkal foglalkozott, amivel nem kellett volna. Mindszenty azonban elsősorban lelkipásztor volt. Elsődleges feladata akár plébánosként, akár püspökként, akár hercegprímásként az volt, hogy a rábízottak lelki életét segítse, de tanítása, szentbeszédei, körlevelei, megnyilatkozásai nemcsak hitéleti kérdésekre vonatkoztak, hanem mindazzal foglalkozott, ami a kor emberét érintette. Felelős egyházi vezetőként szót emelt, ha valami visszaélést, nehéz helyzetet látott. Nem válogatott, nem tett különbséget üldözött és üldözött, magyar és magyar között. Az vezette, hogy az embert ne érje sérelem, emberi méltóságát, emberi jogait tiszteletben tartsák. Azok között a körülmények között, amelyek a XX. századot jellemezték, amelyek a diktatúrák mindennapjait meghatározták, nem beszélhetünk az alapvető emberi jogok tiszteletben tartásáról, de egy felelős vezetőnek nem a körülményeket, nem az ideológiákat kell néznie, hanem magát az embert. Ezt tette Mindszenty, így tekintett üldözést szenvedő kortársaira, mely szemléletmód kialakulásában nyilván szerepe volt annak, hogy őt magát sem kímélték, őt is üldözték.

Tekintsük át – röviden – hogy kikért, mikor és miért hallatta hangját. Grósz József kalocsai érsekkel együtt Mindszenty, mint veszprémi püspök, az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökének felhívta a figyelmét a Németországba történő deportálások jogtalanságára, a szovjet fogolytáborokban lévő rossz körülményekre és a letartóztatott papokkal szembeni embertelen bánásmódra.

Dálnoki Miklós Bélánál – immár levélben – ugyancsak tiltakozott Mindszenty 1945. október 10-én, a magyarországi németek – kollektív bűnösség elve alapján történő – kitelepítése ellen. Ha a nyugati, vagy a keleti harctereken fogságba esett közel kilencszázezer honfitársunk helyzetét nézzük, akkor láthatjuk, hogy különböző körülmények között tartották őket fogva, és az amerikai, francia fennhatóságú táborokból 1946 nyarán hazatérhettek a foglyok, míg a szovjet táborok foglyai egészen 1956-ig fogságban voltak. Mindszenty azonban nemcsak a keleti és a nyugati hadifogolytáborokban lévő katonák és civilek miatt emelt szót, hanem a Magyarország területén lévő szovjet fennhatóságú fogolytáborokban rabosított üldözöttekért is kiállt. A hadifoglyok ügyében 1945. október 27-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottság angol, amerikai és szovjet tagjai-

hoz fordult, akik úgy ítélték meg, hogy egyházi személyeknek, így Mindszentynek sem kellene politikai kérdésekbe ártania magát. Az esztergomi érsek azonban ezt nem politikai kérdésnek tekintette, és a Magyarországon szolgáló amerikai, angol és francia diplomatákat részletes, feltáró levelekkel ostromolta, még akkor is, amikor sorra semmitmondó, formális válaszokat kapott. A párizsi békekonferencia megkezdése előtt 1946. július 22-én a Külügyminiszterek Tanácsához fordulva, nemcsak az államhatárok igazságtalanságára hívta fel a figyelmet, hanem rámutatott az emberi jogok védelmének magyarországi anomáliáira. A hadifoglyok helyzetével 1948. december 26-i letartóztatásáig foglalkozott, majd börtönbüntetésére, házi őrizetére és szabadulása után az Amerikai Egyesült Államok követségén november 4-i menedékkérelme után vetette újra papírra a Szovjetunióban lévő hadifoglyok hazatérésének ügyét.

Nem sokkal hercegprímási kinevezése után, 1945. október 15-én körlevelet adott ki a csallóközi magyarok helyzetéről.⁶ A magyar kisebbség sorsa csak 1945 decemberében enyhült valamelyest. Ekkor kezdődtek meg a Magyarország és Csehszlovákia közötti tárgyalások, melyek egy csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményhez vezettek. A csehszlovák kormány annyi magyart telepíthetett Magyarországra, amennyi szlovák hajlandó volt önkéntesen az ő helyükre áttelepülni. Magyar részről „alaposan” végrehajtották ezt a magyarság számára igen kedvezőtlen egyezményt, a csehek 1946 nyarán, a párizsi békekonferencián előterjesztették a 200000 magyar Szlovákiából való kollektív kitelepítésére vonatkozó kérelmüket. A cseh kormány kérelmét azonban visszautasították. A magyar békeszerződésbe azonban a következő cikkely került bele: „Magyarország kétoldalú tárgyalásokat kezd Csehszlovákiával avégből, hogy megoldják annak a magyar eredetű Csehszlovákiában maradt lakoságnak a problémáját, mely az 1946. február 27-i lakosságcsere-egyezmény értelmében nem települ át Magyarországra.” Ezzel egyidejűleg a csehszlovák kormány arra kötelezte magát, hogy véget vet a magyarok üldözésének. Ennek a nemzetközi megállapodásnak az ellenére a csehszlovák kormány 1946. november 17-én

⁶ Mindszenty Okmánytár – Pásztorlevelek – Beszédék – Nyilatkozatok – Levelek. Első kötet, Mindszenty tanítása. Sajtó alá rendezte: Vecsey József. München, 1957. 62-64. o.

megkezdte a magyar kisebbség erőszakos áttelepítését a németek által elhagyott Szudétavidékre.

Az 1945 elején létrejött Magyar Államrendőrség tömegesen helyezte rendőrhatósági őrizet alá, azaz internálta azokat, a nemzetiszocialista, szélsőjobboldali meggyőződésű, a háború mellett kiálló személyeket. Sokszor olyanok is internáltak, akik vétkesek voltak, tévedésből kerültek ezen intézkedés alá, illetve politikai leszámolás, bosszú áldozatai lettek. Mindszenty még veszprémi püspöki időszakában kérte a belügyminisztert, hogy engedjék el az ártatlanokat, akadályozzák meg a politikai rendőrség túlkapásait. Esztergomi érsekként még inkább nyomon követte az üldözöttek sorsát.⁷ Mivel Mindszenty korábban már két ízben megtapasztalta a fogolytét borzalmait, ezért minden fogvatartottra, függetlenül attól, hogy mit követett el, úgy tekintett, mint aki szenved ebben a helyzetben. 1945. november 18-án meglátogatta a Buda-déli Internálótábort. Ezt követően ellátogatott a csepeli internálótáborba is, 1945 karácsonyán, ahová először nem engedték be, majd 1946 elején mégis engedélyt kapott a látogatásra. A háború befejezésének évében számos jelzés érkezett Mindszentyhez, hogy milyen borzalmas körülmények között élnek a fogvatartottak, az internáltak hozzátartozói kérésekkel keresték az esztergomi érseket, panaszok, sérelmek, százai futottak be hozzá. Ezek hatására 1945. december 25-én levelet írt a miniszterelnöknek, majd december 29-én a miniszterelnök mellett a belügy- és igazságügy-miniszternek is. Ezekben a levelekben a különböző internálótáborokban fogvatartottak körülményeit írta le. Mivel a kért és várt közkegyelem elmaradt, újra összeszedte és összefoglalta a táborok állapotait 1946. november 12-i összesítésében. Esztergomi érsekként a legnagyobb problémát abban látta, hogy nem volt lehetőség a fogvatartottak lelki gondozására. Nem az internáltak elítélésének tényét vitatta, bár lehet, hogy ebben is szót emelhetett volna, hanem azo-

⁷ Bank Barbara: Mindszenty és az internálótáborok. In: Havi Magyar Fórum, 2013. január; Balogh Margit: Mindszenty József (1892-1975) I-II. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 530-531. o. Bank Barbara: Jelentés a Buda-déli internálótáborról – Mindszenty József beszámolója az Illyés-hagyatékban. In: Magyar Szemle, Új folyam XXIV. 7-8. szám; Bank Barbara: A Buda-déli internálótábor 1945-1949. In: Memento II. Az 1945-56 között elítélt magyar Politikai Elítéltek Közössége kiadványa. Szerkesztette Bank Barbara.

kat az embertelen körülményeket kifogásolta, amelyek a fogvatartottak mindennapi életét megkeserítették. Minimális ellátás, aminek borzasztó minősége volt, embertelen körülmények, piszok, bűz, olyan bánásmód, ami nem volt tekintettel a betegekre se, nyomor és minimális hely a fogvatartottaknak. A körülmények tekintetében jogosan vont párhuzamot a náci koncentrációs táborokkal. De nemcsak a fizikai közeget kifogásolta, hanem a foglyok lelki gondozásának hiányát illetve korlátozását is szóvá tette.

A magyar katolikus püspöki kar tagjai 1945. október 17-én felemeltek szavukat azok érdekében, akiket bírói ítélet nélkül tartottak fogságban vagy sýnlódtak internálótáborokban, és állást foglaltak a németek kollektív kiirtása ellen is.⁸ A magyarországi német lakosság kitelepítéséről szóló rendeletet 1945. december 22-én írta alá Tildy Zoltán miniszterelnök, ennek végrehajtását szabályozó rendeletet pedig Nagy Imre belügyminiszter adta ki 1946. január 4-én. Meg is kezdődött a kiutasítottak Németország amerikai megszállási övezetébe történő elszállítása, amely júniusig tartott, majd egy rövid szünet után augusztustól folytatódott 1946-os év végéig. Mindszenty bíboros levelekkel, beadványokkal, sajtónyilatkozatokkal és prédikációkkal harcolt, hogy emberibb bánásmódban részesítsék az elhurcoltakat, küzdött, hogy vizsgálják felül az ítéleteiket. 1947 augusztusában ismét kezdetét vette a magyarországi németek kitelepítése – ekkor már Németország szovjetek által megszállott keleti övezetébe –, Mindszenty erélyesen tiltakozott a magyar püspökök nevében Dinnyés Lajos miniszterelnöknél a kitelepítés folytatása ellen. Tiltakozó levele 1947. augusztus 8-án kelt. Augusztus 23-án prímás távirat útján tiltakozott a kormánynál a kezdődő deportálások ellen. Október 2-án Mindszenty bíboros ismét a magyar püspökök nevében tiltakozott egy pásztorlevében a magyarországi németek és a magyarok Csehszlovákiából történő deportálása miatt.

1948. február 9-én Mindszenty hercegprímás Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter közbenjárását kérte az üldözött magyarországi németek érdekében.

⁸ Mindszenty Okmánytár – Pásztorlevelek – Beszédék – Nyilatkozatok – Levelek. Első kötet, Mindszenty tanítása. Sajtó alá rendezte: Vecsey József. München, 1957. 68. o.

A délvidéki magyarok elleni titoista partizánok agressziójáról 1946. július 17-én kelt levelében tájékoztatta Nagy Ferenc miniszterelnököt.

Mindszenty nemcsak az 1945 – 1948 közötti években állt ki az emberi jogok védelme ügyében. Egész életét végigkísérte, hogy szót emeljen az üldözöttekért, az alapvető emberi jogok védelméért. Humanitárius és pasztorációs kötelességének tekintette, hogy kiálljon a Kárpát-medence magyarsága mellett, a történelmi haza polgárainak védelméért. Főpásztori felelősséggel, bátor kiállással tette kötelességét. A Vörös Hadsereg kíséretében érkező magyar moszkovita kommunista politikusok, akár Rákosi Mátyás, akár Révai József, akár Gerő Ernő minden alkalommal szabadságot ígértek a magyar népnek, demokráciát, függetlenséget, vallás- és sajtószabadságot. Mindez azonban csak a szavak szintjén jelent meg. A valóság más volt, mást mondtak és mást cselekedtek. A kommunisták minden szabadságot eltiportak, különösen igaz ez a politikai szabadságra. Minden eszközt megragadtak, hogy megszerezzék a hatalmat. Azokat, akiket ellenségnek tekintettek, azok ellen különböző eljárások keretében felléptek. Azok ellen is, akik a háború előtt és alatt vétték a legalapvetőbb emberi minimum ellen és azok ellen is, akik nem követtek el semmit, de ellenségnek bélyegezték őket, és úgy állították be a tevékenységüket, hogy felelősek a két világháború közötti időszak Magyarországon történt eseményeiért. Főként népbírósági eljárásokban léptek fel ellenük, de gyakran alkalmazták az internálás intézményét is velük szemben. Voltak, akik jogosan kerültek bíróság elé, és voltak olyanok, akik mondvacsinált ürüggyel. A fő probléma, hogy nem objektív, nem független eljárások keretében születtek az ítéletek, hanem politikai alapon. Erre világított rá Mindszenty József, addig, amíg őt magát is hasonló keretek között el nem ítélték. Elítélni el lehetett, de elhallgattatni nem, hiszen 1956 október végi szabadulása után, majd az Amerikai Egyesült Államok követségén a 15 éves félrab-ság idején, majd 1971 után a világon szétszóródott magyarok lelkipásztoraként, amikor csak tehette kiállt az üldözöttekért, az emberi jogokért, és mindig rávilágított az embertelen körülményekre.

Mindszentyt soha nem politikai haszonszerzés, vagy közéleti befolyásolás mozgatta, hanem mindig az embertelenség elítélése, és legfőképpen az embernek, mint Isten teremtményének kijáró tisztelet.

TAMÁSI ÁRON SZÜLETÉSÉNEK 120. ÉVFORDULÓJÁRA

Falusi Márton

Ábel a Hegyvidéken Tamási Áron születésének 120. évfordulójára

Megegyezett az irányítószámunk,
én a Táltos utcában, te az Alkotás úton
laktál, mindennap bebáméskodtam
a kertkapudon iskolába menet,
leolvastam emléktábládról a híres ábeli
jeligét, mint gázórát egy ingatlankezelő.
Már a kapukódot memorizálom,
címedet okiratra pecsételem kvázi
a te nevedben, egy irodalmi felekezet
sekrestyése vagyok, aki az üldöztetésből
hazatért hívek hosszú, vigasztalan
szertartásaihoz terít úrasztalt.
Vajon vallásalapítóink élete
olyan csodálatra méltó, amilyennek
a krónikák mutatják? Úgy áll rajtuk
a szmoking, mint zsinóros mente
a huszártiszteken, és ódákon keresztül
kínálgatják asszonyaikat decens metrumoknak.
Mi nyáron is zakót húzunk, szét ne feszítsük
a képernyőt, mint pocakunk az erőlködő
inggombot, és összemosódnak az ölünkből
kifarolt nőcskék, majd elsimulnak,

akár a versek felkavart nyomdokvize.
De hisz neked magyarázzam?
Éles figyelmed, a lemezjátszótű
hatsávós körutakon is a farkaslaki
körmenet éneklését forgatta,
fehér ingedet sem szakította ki az ablakszálka,
ha kihajoltál. Kisebb volt a zaj, kevesebb a jármű,
s azok sem lódultak meg úgy a Hegyalja felé,
mint amikor tőled néhány házzal odébb
padtársam tolltartóját kihajítottam
a harmadik béből. Behunyt szemmel is
láttad, melyik sarok pödri fel a porcicákat,
sodorja együvé a vásott kölyköket –
a Csörsz utcai kereszteződés,
szemközt az elhagyatott optikai
művekkkel, a kiegészített sportpálya,
valószerűtlen rozsdáövezet Buda
hátoldalán, ahol leigazolt egyesületi
tagként én is testsúlyommal küzdök.
Ma pláza és irodapark nyaldossa körül
a Sas-hegyet, a *Fitness and more* kondiközpont
szellőzőjéből mégis nyugalom árad,
a hatvanegyes meghosszabbított
útvonalával együtt otthonom is kibővül,
s a külső úszómedence egyik sávját
úgy foglalom el, mint aki egyedül
tudhatja, mi volt és mi lesz a helyén.
Nyelem a klórt, minden második
kartempóval oldalvást kibillentem
fejemet a vízből, belégzés, kifújás,
páragömbök kerekednek föl színes
nagyvilággá, s a szomszédos telek
kalimpáló toronydaruit kicsinyítik.
Luxuspalotákat húznak fölém, hétről
hétre egy-egy új szint bújik ki a földből,

az előjegyzett lakásokhoz számozott
és klimatizált gyerekkor is dukál
a mélygarázsban. Korombéli, harmincas
középvezető rúgja le vesémet,
hogy testhosszal előzzön, Farkaslakát
nem jelölné be a vaktérképen, ám hiába
lehetett volna osztálytársam, akivel
most szó szerint összeszűröm a levegőt,
bőre sem sejtí a bukófordulókban
buzgó, szemerkélő buborékokat,
pedig még a lábam is leér, a medence
alján megvetem, és elrugaszodom.

A verset 2017. szeptember 26-án olvastam föl Farkaslakán, a Kultúrcsúriben, az író nővére, Tamási Ágnes valamikori portáján, ahol a Tamási Áron Alapítvány az MMA Művészetelméleti Tagozatával közösen vendégeskedett, ünnepelte a „székely Homéroszt”. Bemutattuk az Irodalmi Magazin (2016 júniusában megjelent) Tamási-émlékszámát, a Hitel folyóirat különnyomatát, mely Tamási és Szóts István filmforgatókönyvét, a *Mezei prófétát* adta közre (megj.: 2017. szeptember), valamint a tavalyi tanácskozás előadásaiból szerkesztett tanulmánykötetet (*Jégtörő írók. Tamási Áron és Sütő András-émlékkonferencia, MMA 2017*). Jó érzés, hogy mindhárom kiadványhoz valamilyen módon – akár szerzőként, akár szerkesztőként, akár az Alapítvány elnökeként – hozzájárultam. A sok okos beszéd után pedig elérkezett számomra a vers ideje, a személyes és oldott hangvételé.

TAMÁSI ÁRON KORAI NOVELLÁI

*Sánta Miriám*¹

Expresszionizmus Tamási Áron korai novelláiban

Tamási *Lélekindulás* című, debütáló novelláskötete 1925-ben jelent meg Kolozsváron. Szerzője a megjelenés idején az Egyesült Államokban tartózkodott – a könyvet barátai segítőkész összefogásával jelentették meg, a borítót pedig Kós Károly tervezte. A kötetben szereplő rövidprózákat Kolozsváron, Gyulafehérváron, Farkaslakán és Amerikában jegyzi. A kötet szerkesztése nem követi az életrajzhoz igazodó időrendi sorrendet, tehát váltakoznak az Erdélyben íródott novellák a Chicago melletti Garyben, illetve a nyugat-virginiai Welch-ben íródottakkal. Tamási 1923 júliusában utazott ki az amerikai kontinensre, ezért kolozsvári novellái az 1922-1923 közötti rövid időszakot ölelik fel, ami a kötet szerkesztése során nem bizonyult releváns szempontnak. A szövegek vizsgálata viszont lehetővé teszi, hogy esetleges különbségeket vázoljunk fel az itthon és Amerikában datált írások között – irodalomtörténeti vonatkozásban ezek nem életrajzi, hanem esztétikai szempontból látszanak kibontakozni.

A kötetben öt novella szerepel, amelyet Tamási Kolozsváron írt (*Lóvér, Szász Tamás, a pogány* – 1922-ből és *Tüzet vegyenek!, Ki vagy, hé?, Javaimból kiforgattál, virtusom* – 1923-ból), ezek közül a *Szász Tamás, a pogány* cíművel a Keleti Újság novellapályázatát is megnyerte. Írásomban arra vállalkozom, hogy a fent említett novellákon keresztül Tamásinak az avantgárdhoz kötődő írásművészetét vizsgáljam, szövegeinek népi expresszionizmusát tágabb kontextusba helyezzem, kitérve a realitás és misztikum, illetve test és lélek viszonyában tétéleződő sajátosságokra.

¹ Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola

Előjáróban

Ahogy azt Balázs Imre József írja *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban* című munkájának bevezetőjében, „az utólagos perspektíva valóban azt mutatja: a korai avantgárdnak és a Nyugat esztétizmusának sokkal több kapcsolódási pontja volt, mint ahogy azt Babits és Kassák tízes években zajló ádáz vitája alapján gondolni lehetett volna. Hasonló a helyzet számos későbbi elhatárolódási kísérlettel, amelyek a különböző izmusok közötti érvényesülési harc állomásaiként értelmezhetők. Az önértelmezésektől való elszakadás ezt is jelenti tehát: akár az egyes izmusok beazonosításának, poétikai körülírásának kérdése is újragondolandó abból a perspektívából, ahonnan nézve nem csupán az újdonságelemek tűnnek fontosnak, hanem azok a valamelyest állandóbb, bár különféle változatokban, keverten feltűnő koncepciók, amelyek nyelvvel, személyiséggel, közönséggel, különféle antropológiai dimenziókkal voltak kapcsolatosak.”² A magyar történeti avantgárd (s így az erdélyi is) helye, behatárolása az irodalomtörténet számára ugyan ma is izgalmas kihívás, mégis számos kísérlet született arra, hogy átfogó képet kapjunk ezekből a keveredésekből, szerteágazó folyóiratkulturából, mozgalmiság és esztétizmus keverékéből álló korszakból, amely a modernséget meghatározta.

Egy korábbi részletes elemzésben Bori Imre is fölvezet a magyar avantgárd kapcsán az expresszionizmus létrejöttének kérdéskörét, leginkább Koczogh Ákos még a harmincas évekből elemzéseire hagyatkozva: mindkettőjük szerint a magyar expresszionizmus tág fogalom, „amelybe Móricz Zsigmondtól és Füst Milántól kezdve Illyés Gyula lírájáig igen sok irodalmi jelenség elfér”³, Bori viszont Koczoghnak az expresszionizmus különböző változatai felett való elsiklását problémásként ítéli meg, illetve azt, hogy csak részben sikerül meghatározni az irányzatot, bár kétségtelenül frappánsan: „A nyugati expresszionizmus: a magát társadalmon kívül érző, a társadalom kivetettjeivel rokonságot érző művész

² Balázs Imre József: *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2006, 8.

³ Bori Imre: *A szecessziótól a dadáig*, Forum, Újvidék, 1969, 96. o

tiltakozása a polgári társadalom ellen, a magyar expresszionizmus: a polgári és szocialista fejlődéssel találkozott művész kiáltása a még nem polgárosult, s a szocializmushoz el nem ért, elmaradt vagy elnyomott társadalmi rétegekért...”⁴ Nyilvánvaló, hogy a megállapításban ott húzódik a kelet-nyugat közé ékelt csatorna és határvonal, amely lehetővé tesz egyfajta „öngyarmatosítást”. Ma már tudjuk, hogy az európai modernségben zajló társadalmi-művészeti illetve esztétikai és politikai reakciók nem csak egymásra való hatással, hanem ugyanazokra a történésekre egymástól függetlenül, néhány év elteltével ütötték fel a fejüket. Az irányzatosság a magyar modernség irodalmában nem kizárólag német mintára jött létre (ahogy Bori és Koczogh említi), hanem olyan sajátosságokat is megteremtett, amelyek túlmennek az olyan kategorizációkon, mint mondjuk a „mozgalmi expresszionizmus” és a „stílusbeli, életérzési expresszionizmus”. Kétségtelenül léteznek az összmagyar irodalomban ezeknek a terminusoknak megfelelő szövegek, de kiegészülnek hibrid vagy különálló irányzatokkal is.

Szigeti Lajos Sándor például Sipos Domokos novellisztikája kapcsán olyan fogalmi keretet dolgoz ki a magyar, s ezen belül is az erdélyi „népi expresszionizmus” kapcsán, amely bátran kiterjeszthető Tamási Áron, Sinka István, Veres Péter vagy Szilágyi András írásaira is, lévén a parasztexpresszionizmus olyan tematikával dolgozik, mint a nyomor, éhség, elégedetlenség, kiszolgáltatottság, háború elleni tiltakozás, irtózat a parasztember mindennapjaiban. Kompozíciós eljárásai között helyet kapnak az expresszionizmus általánosabb és ismertebb jellemvonásai, mint a szaggatottság, töredékesség, felütésszerűség, belső monológ, látomásosság, sűrítés, időtlenítés és – amint az a későbbiekben látni fogjuk – a kiáltás.⁵ Tamási népi expresszionizmusáról korábban Bertha Zoltán értekezett, elsőként *Gond és mű* című tanulmánykötetében (*Drámai novellák világa Tamási Áron első pályaszakaszán*, 1994), valamint a *Sorstükkör* nevet viselő, több szerzőt is fel-

⁴ Koczogh idézi Bori uo.

⁵ Szigeti Lajos Sándor: *Hagyományelvű transzilvanizmus és expresszionizmus*. In: „csak egy csonk maradhat”. *Tanulmányok az 1920-as évek magyar irodalmáról*. Szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Horváth Csaba, Szitár Katalin és Török Lajos, Ráció, 2004, 191-193.

sorakoztató munkájában.⁶ A magyar avantgárd belső perspektívájára fókuszáló értelmezések az expresszionizmus hazai jellemvonásait kívánják feltérképezni, az európai avantgárd törekvéseihez azonban csak az eltérések nyomán tudnak valamelyest viszonyulni, amely a „reakciók” mértékét, az irányzatok nyugattól kelet fele tartó „lecsapódási” görbét tartják leginkább szem előtt. Az expresszionizmus kifejeződési formáit tekintve arra teszek kísérletet, hogy Tamási korai novelláit a magyar expresszionizmus különleges megnyilvánulásaiként kezeljem, valamint kapcsolatba hozzam olyan nemzetközi értelmezési kerettel is, mint a Richard Murphy-é, aki az expresszionizmust a melodrámaival hasonlítja össze.

Intenzitás és melodramatikusság

Richard Murphy a melodrámat ellendiskurzusként határozza meg és a kiáltásból, mint az expresszionizmus lényegi eleméből vezeti le. A kiáltás az expresszionizmusban olyan inherens veszélyt és fenyegetettséget modulál, amely során a kifejezés mint olyan felesleggé alakul át – ebben a túlcordulásban válik megragadhatóvá mindaz a hangzavar és düh, aminek nem vagyunk hajlamosak semmilyen partikuláris jelentőséget tulajdonítani.⁷ A felesleget, a lelki tartalmak szégyentelen feltárulását, a szentimentalizmust és pátoszt olyan transzcendens formákként aposztrofálja, amelyek a kimondhatatlansághoz közelebb állnak, mint a konvencionális szövegrepresentációkhoz. Mivel a melodráma fogalmához jobbra pejoratív jelentésrétegek csapódtak, Murphy lebontja ezeket, de meg is magyarázza: azáltal, hogy a melodráma „primitívebb” eszközöket, típuskaraktéereket és nyers retorikát használ az árnyaltabb és szorosabban megfigyelt szereplőkhöz és megoldásokhoz képest, határsértővé és radikálissá válik, valamint adekvát irodalmi válasz lesz a kor történelmi-társadalmi krízi-

⁶ Lásd: Bertha Zoltán: *Tamási Áron népi expresszionizmusa* (60-66.), *Sors és kín metafizikája Tamási Áron első jelentős novellájában* (66-85.), *Egzisztencia és forma – A drámai novella alakváltozatai és elmozdulásai Tamási Áron első írói korszakában* (85-141.), In: *Sorstükör*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2001.

⁷ Richard Murphy: *Theorizing the Avant-Garde. Modernism, Expressionism, and the Problem of Postmodernity*. Cambridge University Press, 2004, 142.

seire.⁸ A melodráma abban az értelemben válik ellendiskurzussá, hogy a realizmus komprehenzív világmentelmezését ássa alá minden olyan, a felvilágosodás óta társadalmilag elfogadott és domináns diskurzusával együtt, amelyek elnyomják vagy visszaszorítják az antiszociális vágyakat, a jó és rossz közötti küzdelmet, az emberi psziché félelmeit. A „primitív” formák olyan kulturális állandók a melodrámaiban, amelyek a teatralitás és dramatizálás antropológiai gyökereiből származnak, gyakorlataik pedig a realitás határait feszegetik. Ettől függetlenül nem szakad ki a realizmus és valóságértelmezése keretéből teljesen, lévén nem különálló műfajként van meghatározva, hanem a realizmus rendszerének azon variánsaként, amely saját maga reprezentációs deficitjeire mutat rá.⁹

A melodráma jelensége a fentiekből kiindulva tehát nem valamely nemzet (pl. az ismertebb német vagy francia) avantgárd irodalmának a sajátja, hanem az expresszionizmus különböző variánsaiban is megtalálható, így az erdélyi avantgárd prózában is, amely ugyanúgy beavatkozási igénnyel lépett fel abban a reményben, hogy a társadalmi és történelmi alakulásokra választ adjon s szereplői, kifejezése, intenzitása által új embertípust alkosson meg. Tamási Áronnál ez legplasztikusabban az expresszionista novelláiból továbbörökített első regényében, a *Szűzmáriás királyfiban* látszik meg leginkább, Csorja Bódi messianisztikus karakterében, amely a tradicionális vallásosság és az eretnekiség kódjaival egyszerre „forradalmi”, önfeláldozó és legmélyebben önazonos népiségében gyökerezve. Szabédi László írja Tamásiról: „Kétségtelen, hogy Tamási írói fejlődésének első eredménye a novella. Ebben a műfajban sikerült neki legelőször hasznosítani azokat a szerkezeti elemeket, melyeknek segítségével magas irodalmat művelhetett, anélkül hogy cserbenhagyta volna a népi műveltség formavilágát.”¹⁰ A regény is, a novellák is azt az inherens teatralitást és retorizáltságot közvetítik, amelyet a melodramatikusság értelmezésénél láthattunk. Mind a *Szűzmáriás királyfiban*, mint az alább tárgyalt novellák kapcsán a melo-

⁸ Uo, 143-144.

⁹ Murphy uo, 145.

¹⁰ Szabédi László: *Tamási novellái*. In: *Zeng a magosság. In memoriam Tamási Áron*. Szerk: Tamás Menyhért, Nap Kiadó, 2006, 143.

matikus határsértés a műnemkeveredésben is létrejön – a prózai szövegben a korábban említett Szigeti Lajos Sándor szavaival „lírai kényszer” és „drámai inger” fokozódása érhető tetten.

Tamási novelláinak melodramatikus expresszionizmusa

Az *Tüzet vegyenek!* című novellában jól láthatóan ötvöződnek az irodalmi műnemek egyes vonásai, így például a drámaiság a cselekedetekben, mozzanatokban bontakozik ki, a lírai jelleg pedig a mondatok megformálásában, a környezet leírásában. Ezért tűnik úgy, hogy Tamási mondatai akár önmagukban is megállják a helyüket (például: „*Énlaka felett, a Firtos lova hátán, lehajtott fejjel elaludt a Gondviselés*”).

A novella szerkezete két nagyobb egységre tagolható, ezt a szerző is megjelölte: egy természeti csapást és Boda Feri főszereplő édesanyjának, Boda Izsáknének halálát beszéli el az első rész, a második rész a temetés és a fiú bosszúját/önbosszúját építi fel. Drámaiságát csúcspontok is jelzik: a szegény ember földjét jégeső és vihar pusztítja, ez őt arra ösztönzi, hogy istenéhez fohászokdjon és az ima erejével próbálja megakadályozni a bajt, noha az elvert gabonán már semmi sem segíthet igazán. A csúcspont Boda Izsákné halála, amikor az asszony imádkozva térdel a búzaföldön és belecsap a villám. A végkifejlet szintén a tűz képzetéhez társul, ez alkalommal viszont nagyobb a szimbolikus tere.

A fokalizációs váltakozások felajzottságot, örvénylő képeket létesítenek: „*A havasi faluk háta mögött az égnek egy zord gondolata beléhullott az erdők méhébe, s rá felzúgott a csend. S felébredtek a fák, a víz és minden ékessége a földnek.*”, „*Kesergő szellemek jeget sírtak a fellegek hátán, s így hozza jégesőt a zivatar.*”, vagy „*Új szelek jöttek, s a megkínzott virágok utolsó csepp illatát is kitépték. A víz sötét medrében ijesztő sereggé gyűltek a kárvallott emberek gondolatai, s kesergőjükkal egyetemben, mint a végképpen pusztuló siralmas élet utolsó akkordja, a viharba belezúgott a víz halotti éneke.*”¹¹ – a természet antropomorfizációjában egy távoli,

szétszakíthatatlan összefüggés tornyosul, amely nem engedi elválasztani az embert környezetétől. Az emberi gondolatok megszemélyesítése, a természet részeinek emberi tulajdonságokkal való felruházása egyszerre jelenti az ember földi mindenhatóságát, de azt is, hogy valójában tehetetlen, és mindig megbosszulja önmagát. Bertha Zoltán így vélekedik erről: „Egy természeti sorscsapás, egy pusztító jégzivatar is Istenítéletnek minősül, s ekképpen hívja ki a nyomorulttá tett ember lázadását vagy készletti megengesztelődésre.”¹² Tamási novelláinak kulcsproblémái közé az istenkeresés tartozik, amely a modernségnek a transzcendencia utáni vágyából szűrhető le. A szegénységben megviselt, hitében megrengethetetlen székely ember ebben a novellisztikában megbicsaklik és kérdőjelez. Az isteni gondviselés problémája a *Tüzet vegyenek!* történetben apró mozzanatbeli különbségeken múlik: a novella kezdőhangja a Gondviselést, mint megszemélyesített isteni erőt elaludni láttatja, ugyanakkor sehol sem említi, hogy megszűnt volna, meghalt volna, vagy végleg elfordította volna arcát az emberi lelkek sorsa elöl.

A székely legény sztereotip viselkedése inkább körvonalazódik, az öregasszony alakja gördülékenyebben bontakozik ki a félelem kontextusában. A rövid felszólalások (például: „*szegény embernek még istene sincsen*”, „*jót pillanta*”, „*hej, a keservit*”, „*micsodás kedve van az Úristennek*” stb.) az önn nyugtatás képződményei, a félelem verbális elfojtása, ugyanakkor a remény hajszálnyira pontosan elejtett szavai – akár a humor és a szakralitás együttes jelentkezését is láthatjuk ezekben. A hitbéli megtörés mozzanata a villámcsapásban csúcsosodik ki, amelyet tautologikus pátoz követ:

„– Meghalt... Nem más halt meg, mint az édesanyám...”

Azután gondolkodás nélkül végigtapogatta a testet, a fejnél megállapodott, s ahogy odavitte a másik kezét is, útjába esett a szentkép, ami villámtól megégetve hason feküdt a fej mellett.”

Fontos Tamási igehasználatában a performativitás-jelleg, ami a tematikai vonatkozásban nyilvánul meg: az igei túlterheltség a cselekvés, az eleve elrendeltség, a sorsszerűség, az isteni akarat kivetülése. A cselek-

kötetben szereplő összes szöveg megtalálható ebben.)

¹² Bertha Zoltán: *Tamási Áron népi expresszionizmusa*. In: Uő. *Sorstükör*, 2001, 62. o

¹¹ Tamási novelláinak idézetei itt és a továbbiakban az alábbi kiadásból származnak: *Tamási Áron összes novellái*, Kortárs Kiadó, Budapest, 2002. (Az 1925-ös *Lélekindulás*

ményszál konkrét epikus elemei (az elárvult fiú tisztességgel szeretné eltemetni anyját, ezért a jegyzőhöz fordul segítségért, de a temetést nem lehet ingyen elvégezni, ezért a ravatalozást követően a házat az örökös fiú elől elárvereznék, így Ferinek más megoldást kell keresnie anyja örök nyugalomba helyezésére) eltörpülnek a történet kozmikus felépített struktúrája és szertartásossága mellett. Ez a szertartásosság a természeti misztikumban valósul meg. Abban a pillanatban, amikor Boda Feri a házat elveszítené, különleges kapcsolat létesül közöttük és a novella indító mondatában szereplő Gondviselés között: ez pedig a nem intézményes, a nem megszokott, a kívülálló megoldásban látszik gyökerezni. A mágikus elemek közbeékelésével a haláleset egy olyan körforgásba lép, amelybe más emberek nem avatkozhatnak bele. A tűzből lett halál ellenszere a tűzben születés: a szénrögre helyezett rozmaring az illatok tartományából áldozati kellékek számítt, a halott megfordítása („lábtól” helyezése”) az életből való kivezetést jelenti, a rituális sírásás pogány gyökerekből származik. Feri indulattal ássa meg a sírt, indulattal helyezi bele a koporsót, rászórja a saját kezűleg faragott és vésett fakereszt forgácsait (forgács: tűz alapanyaga), négy sarkában temetési gyertyát gyújt. Tamásinál a tűz visszatérő kép, amely a „primitív” elemek közül az expresszionizmus szempontjából leginkább a kiáltással korrelál – lényegében ugyanolyan felemésztő jellegel bír. A világ megszokott rendjével való ellenszegülés és bírálat megfordul: egy eszményi világ megálmodása és dicsőítése szavak nélkül is történhet, ez a melodramának az a néma tartománya, amely a realizmus valóságábrázolásában nem tud létrejönni. Feri a temetést követően felgyújtja saját házat, az örület határán kiáltja: „Tüzet vegyenek!” – a lelkét nem adja el, becsületén nem eshet csorba, de az elemek ősi erejében feloldódik problémája, a tűz megsemmisíti a történeteket.

Bertha Zoltán találó megjegyzését olvashatjuk Tamási stílusáról: „az ősi népi-vallási képzettartalmak, szemléleti perspektívák hasonlóképpen kapcsolódnak az emberi lét, az univerzum szellemi lényegvalóságához, mint ahogy az avantgarde is a felszíni realitás mögé, a létezés teremtő centrumába, a lélekörvénylesek titokzatos alapjai közé igyekszik hatolni.”¹³

¹³ Bertha Zoltán *uo.*, 60. o

Tamási írásművészetében jelentkeznek politikai tartalmú témák is: a húszas évek Erdélyének kilátástalan és nyomorúságos helyzete, a szegénység elhatalmasodása, a háborúból visszatérő katona konfrontációja megváltozott birtokával és környezetével. Ezekben mindig kísérletet tesz transzcendentális megoldásokra, és szereplőinek kezébe adja a választást: szabad akarattal elrendezhető az, ami megoldhatatlannak látszott. Ilyen novellák a *Szász Tamás, a pogány* és a *Ki vagy, hé?* címűek. Szász Tamás történetében nem a prózai megformáltság ad fogódzókot, mivel nem egyéb, mint egy nyomorúságában hitevesztett ember dühöngésének kinagyított története, nem a helyzet megoldására vagy a váratlan sorsfordulatokra kihegyezett szöveg. Főszereplőjének kocsmabeli vallomása révén tudjuk meg – noha körvonalazottan –, hogy mi bántja őt: „– Csak éppen mű vagyunk kúdosok, kötöznivaló bolond székeleyek! Kik a nyelvünköt kivetjük, s a fejünköt tartjuk a fekete hurokban! Pedig cudar lett ez a világ, s még a tetejibe semmim sincsen rajta... Ide hát azt az italt, hadd égesse ki belőlem a velem született hitet, a reám bízott becsületet! S hadd lobogtassa a keserűséget, ami megnyúvaszt, megöl engem... Ó, hogy sülljedjen el ez a szegyetelen világ, minek kalapjában bokréta lett a szívem... hej, elfelejtett immár a reánk ügyelő Isten is”. Ebből a vallomásból sokminden kiténik: a szegénységet rendszerszintű problémaként ábrázolja, a hitet veleszületett értéknek, a kiszolgáltatottságot talányosan egy kalap díszeként prezentálja. A kocsmában kesergő, a csak ott megnyílni tudó székeley férfi típuskarakter a rendi székeley társadalom reminiscenciáira, a patriarchális, zárt közösségek szisztematikus és minduntalan fölbukkanó gondjaira mutatnak rá, s ezt a szöveg későbbi mozzanatai is alátámasztják. Szász Tamás hazatértekor részeg dühében az otthon tartózkodó feleségét és öt kisgyermekét majdnem meggyilkolja, fejszével támad rájuk, miután betöri az ajtót. A szöveg az intenzitásában mutat meg számunkra valamit, s mindeközben rokonságban áll a fent említett Sipos Domokos prózájával is, például az *Istenem, hol vagy?* című szöveggel, amelyben ugyancsak alkoholizmus és szegénység következtében történik hirtelen leforgású gyilkosság. A férfi szenvedésének ambivalenciája a büszkeség, a hit és a szociális stabilitás, valamint a kor modernizációs hulláma és a háború, megváltozott politikai státus között húzódik. A dühöngés, a problémák megoldásának lehetetlenség-

gét ő maga sem az öngyilkosságban látja, a baleset viszont reflektáltta teszi helyzetét: a mindent felemésztő tűz és a kiáltás együttes intenzitása, a melodramatikusság eszköztárának használata nem az olvasó megoldásigényeinek kielégítésére szolgálnak, hanem a valóság kimondatlan szegmenseire világítanak rá.

A *Ki vagy, hé?*-ben¹⁴ a háborúból hazatérő katona, Sente Mózes ugyancsak típuskarakter. Öt év háború után hazatérve először találkozik gyermekével és megtört feleségével, aki tudtára adja, hogy szinte minden földjüket eladta a falubelieknek, hogy az éhezéstől megmentse a családot, többek közt a „tanórok-beli” birtokot is, amely a Sente családé volt kétszáz éven keresztül. A novella precizitással mutatja be a Sente Mózesben végbemenő morális vívódást: felesége kérésére sem marad otthon, hogy éjszaka megnézzze az aprópénzért eladott birtokon álló búzakalángyákat, és megpróbálja feldolgozni az elveszített föld traumáját. A parasztember földhöz, birtokhoz való viszonya kétsíkú ebben a szövegben. Egyrészt azt a szakrális kapcsolatot, a föld szentségét, a család évszázadokon keresztüli fennmaradását, a zárt világ megszőkottságát foglalja magába, másrészt a magántulajdonhoz való viszony megváltozását. Ez a változás független a Sente Mózes életétől, ugyanakkor befolyásolja, elnyomásba helyezi, megfosztja egy kiegyensúlyozott életformától, amely nem haladáseszményben gyökerezik, hanem az önfenntartás igényében:

„Ezt a földet legényecske korától fogva ő etette meg saját tenyeréből minden áldott ősszel. Ezért mutatta most két ekét fogó karját olyan megindulással, mintha magához akarná ölelni újra termésével, örökké megújuló erejével és emlékeivel együtt.

– Megtért a te művelőd, térj meg és szakadj vissza te is! Ó, ments meg engemet!

Nyugalmából nem mozdult sem föld, sem termés.

Olyan volt most ez a szegény, szomorú ember, mint egy rongyos apostol, aki kezén tartott szívvel hirdeti, hogy az égi jóságnak egyedül csak a föld testvére.

– Én vagyok! Én vagyok! – kiáltott megindultan.

¹⁴ A *Lélekindulás* kötetben ezzel a címmel szerepel, a későbbiekben *Keserű kenyér* címmel.

Ekkor megszédült, megimbolygott, de aztán egyenes utat vett: az első kalangyához ment, és szemét rámeresztette sokáig, és forró teste megvonglott.

– Én vagyok! Én vagyok! – panaszkolta, s fejét a búza fejére hajtotta, és sírt; sírt a szeme, s két karja s lába is, sírt tetőtől talpig, mint az újra eljött s csalódott Krisztus, kinek csak a kereszt maradt a vállán...”

A fenti részlet excesszív jellege, felkiáltásokból álló, expresszív vonatottsága és teatralitása az elveszett szakrális kapcsolatot hivatott illusztrálni. A székely katona önazonosságának ismétlése, harcias kiállása nem talál meghallgatásra, a későbbiekben viszont az erdő-és földpásztor feltűnése okozza a konfliktust. A pásztor gyakorlatilag Sente Mózes búzalopáson kapja egykori földbirtokán. Tennünk kell itt egy kitérőt: a melodráma fennebb kifejtett létmódjának kapcsán Murphy értelmezése továbbmegy abban, hogy a melodramatikus gondolkodást egy új kozmológiai, morális és episztemológiai rendszerként láttassa. Peter Brooks *The Melodramatic Imagination* című munkáját hozva segítségül azt fejt ki, hogy a melodráma olyan poszt-forradalmi szférában alakul ki (megj.: ebben az esetben nem kimondottan forradalmi, inkább háború utáni), melynek megújuló igénye van arra, hogy az elveszített szakrális visszatérítse, illetve egy morális univerzum létét bizonyítsa és artikulálja. Akár „földhözragadt”, akár metafizikai küzdelmek, akár ezek kettőssége adja meg az alapot ennek az igénynek, minden esetben a szubjektivitás felerősödése és feleslege válik kulcsfontosságúvá. Ezért a melodramatikus közeg népszerű módon a családban található.¹⁵

Sente Mózes morális kódjai kétségkívül az erőszakban látszanak kibontakozni. Saját földjéről nem mond le, inkább leüti a pásztort, hogy néhány kéve búzával távozhasson haza, és új kenyeret adjon családjának. A földhöz való jog tehát „különbékével” valósul meg, az elbeszélés pedig függőben marad. Egy másik novella, a *Javaimból kiforgattál, virtusom*¹⁶ szövegében a földbirtok problémaköre és a kocsmai jelenetek ugyancsak megjelennek, de a vagyon és a házasság közötti összefüggés újabb konfliktusokat generál. Egy olyan patriarchális társadalom kereszt-

¹⁵ Murphy uo, 147-148.

¹⁶ Cím az első kiadásban – más címe: *Emésztő virtus*.

metszetét láttatja a novella, amelyben a női szereplő egyaránt kiszolgáltattott és egyfajta tulajdon, de ravaszságával társadalmi determináltságát is kívánja javítani. Sata Balázs feleségül veszi Juss Pannát, akiről azt híresztelik, hogy már nem szűz. A hírbe keveredett legény, Gábos Anti továbbra is igényt tart a lányra, ezért egy lakodalom alkalmával kiprovokálja Sata Balázs haragját azzal, hogy túl szoros testhelyzetben, sugdolózva táncol Pannával, ezért Balázs megszúrja a bicskájával. A virtuskodás miatt Balázs börtönbe kerül, Panna pedig hűtlen lesz férjéhez, saját nevére íratja férje házát és beköltözik Antival. A rövid történet balladisztikus, ismétléseken alapuló, párbeszédre épülő, és némiképp eltereli a figyelmet arról, hogy tulajdonképpen a női szereplő nem kapja meg a börtönben raboskodó férje tulajdonát, hanem egy elhallgatást követően egyből mint Gábos Anti birtokáról értesülünk. Ennek a szövegnek teatralitása mellett a legkiemelkedőbb a zárata: Sata Balázs kiszabadul a börtönből és meglátogatja azokat, akik megtagadták és elvették tőle javait. A végső küzdelemre és megmérettetésre, tragikus kimenetelre számító olvasónak azonban meg kell elégednie azzal, hogy Sata Balázs beletörődik sorsába és az istállóból elkötve két megmaradt lovát, ellovagol a falu zenész cigányával, Sándorkával. A teljesen váratlan végkimenetel körforgásszerűen ér össze a novella kocsmajelenetes kezdetével, ahol Sata Balázs sírva vigad kedves zenészeivel – így a szöveg nemcsak a virtuskodás mint önazonossági probléma felől válik újraolvashatóvá, hanem a szolidaritás felől is.

A kolozsvári novellák közül végül a Lóvér az, amelyik némiképp különbözik a előzőektől, leginkább tartalmilag, mintsem formai szempontból. Ez a szöveg a Lélekindulás kötetben azért kap különleges helyet, mert egyszerre ötvözi a népmonda és a mese elemeit egy kispróza szövegben. A formai sűrítettség miatt annyit árul el a szöveg, hogy Csaba, a bujdosó hunok vezére megfáradtan bolyong legyőzött hadseregével, amikor egy erdélyi vidéken szembetalálkozik egy keresztény hitre tért remetével. A találkozás pillanatai egybetömörítik a sebesült vitézek életért folytatott küzdelmeit, Buda elestének siratását és a kereszténységet hirdető remete szándékát. Csaba egy sebesült ló vérét itatja meg a remetével, hogy rituálisan visszatérítse a pogány hitre. A szöveg szimbolikusan az erdélyi föld ősiségére és pogány történelmére utal, ugyanakkor az expresszív képek által tabudöntögetőnek is számít:

„Csaba tűzbe vetette a haját, és a lángnak odahajolva vallott:
– Istenünk szíve vére ég benned idők óta, vedd áldozatunkat, s egykoron égd el vérünket is!

Az este leszállt.

A Küküllőbe belehullt három csillag.

És setét lett, mint a fertőzött vér evése után elterülő holló.”

Az okkult és erőszakos jelenetek széttartásával így a mese és a népmonda műfaja átlényegül, a féktelen képzelet a melodramatikusságot a régmúlt történelembe veti vissza. A lóvérrel megitatott remete a nyugovóra tért vitézek után hajnalban maga is megcsókolja a földet.

Összegzés

Tamási korai novellái közül a Kolozsváron születettek azok, amelyek leginkább viselnek a melodramatikusság felől megragadható expresszionista jegyeket, szemben az amerikai jegyzésű szövegekkel. Az utóbbiakban a szereplők jellemei kibontottabbak, a dialogikusság, a feleselgető szervezőelv dominánsabb és a rituális-szakraális nyelvezet kevésbé érzékelhető, csakúgy, mint a sűrítettség és ziláltság, vagy az időtlenítés. A test és lélek közt dúló harc hangsúlyos jelenlétét bizonyítják azok a sokszor morbiditásig menő képek, mint pl. „Ahogy ült a kurta lábú széken, fejét két térde közé béeresztette, de a szívét szerette volna kivenni, hogy agyonszorítsa.” (Ki vagy, hé?) vagy „Őrlócz a remete szájába vért öntött, aztán a szakállát is bepermetezte véle.” (Lóvér); „Megöllek mind egyiket, mert szeretlek szívemből. Ne süssön se reám, se reátok az áldott nap, mert szolgaság jöve reánk! Vesszen, akit csúffá tett a nagyisten, s ne éljen, mint a hó tetején a bolha... Megöllek, kettéváglok mindegyiket, mint a csürkefiat!” (Szász Tamás, a pogány).

A parasztexpresszionizmus sajátos formáinak Tamási társadalmi nézetei is hitelt adnak, melyeket Bertha Zoltán összegzett a alábbi formában: „az erdélyi gondolat vállalása és intellektuális átélése, a székelység külön és elrendelt sajátosságainak a példázatos demonstrálása (...), a közösségi azonosságtudat rendíthetlensége, a népnevelés szükségességének átérzése és a többi jelenti, népiségét az alsóbb néposztályok

ügyének következetes képviselője, a népi felemelkedés igénye és követelése, a szociális igazságtalanságok és méltánytalanságok egyszerre radikális, reális és árnyalt önismeretre támaszkodó leleplezése (...), az alulról építkező társadalom képeinek feltétel nélküli fenntartása¹⁷ volt az, ami Tamási szépirodalmi szövegeiben is hol burkoltabb, hogy explicittebb formában, de mindig megjelent. Az író szintézisszerű gondolkodásának lenyomatai korai novelláin is érzékelhetőek, inventív formakezelése pedig a húszas évek európai modernségébe könnyedén besorolható.

Irodalom

- Balázs Imre József 2006: *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Bertha Zoltán 1994: *Transzilvánizmus és népiség*. In: *Uő: Gond és mű*, Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Bertha Zoltán 2001: *Tamási Áron népi expresszionizmusa*. In: *Uő. Sorstűkör*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- Bori Imre 1969: *A szecessziótól a dadáig*, Forum, Újvidék.
- Murphy, Richard 2004: *Theorizing the Avant-Garde. Modernism, Expressionism, and the Problem of Postmodernity*. Cambridge University Press.
- Szabédi László: *Tamási novellái*. In: *Zeng a magosság. In memoriam Tamási Áron*. Szerk: Tamás Menyhért, Nap Kiadó, 2006.
- Szigeti Lajos Sándor 2004: *Hagyományelvű transzilvánizmus és expresszionizmus*. In: *„csak egy csonk maradhat”*. *Tanulmányok az 1920-as évek magyar irodalmáról*. Szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Horváth Csaba, Szitár Katalin és Török Lajos, Ráció.

ROMÁNIA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Miskolczy Ambrus

Fejlődéelméletek – fejlődés nélkül? Románia útkeresése a két világháború között

A kérdést, hogy „milyen úton fejlődünk” minden valamirevaló politikus és ideológus feltette. A válaszok tétje a reform volt, elszabadult a reformmánia. „A kis országok, amelyek csak most kezdik élni életüket a teljes szabadságban, ennek a reformmisztikának az áldozatai” – írta egy jó szemű kortárs, hozzátéve, hogy aki a jövőben él, és nem a jelenben, annak nem jut igazi sors.¹ Csakhogy a reform is sors, a jelen pedig fojtogató. 1922–23-ban 19 politikus és tudós hosszú előadásban adta elő egy-egy párt politikai doktrínáját.² Egyik unalmasabb, mint a másik. Sőt, akad, amelyik úgy hat, mint önmaga paródiája. Például, a háborúban még oly népszerű Iorga fejtegetése arról, hogy nem hisz „a varázserőjű alkotmányokban, hanem abban az öntudatban, amely spontán ad alkotmányos cikkelyeket, még akkor sem, ha ezeket az alkotmányokat nem vetették soha sem papírra.”³ Számára a modern zene is úgy hatott, mintha a Sátán elnökölt volna egy alkotmányozó gyűlésen.⁴ Ez mulatságos, viszont annál érdekesebb az a vita, amely a román fejlődés lehetőségeiről vagy inkább vélt és kívánatosnak tartott követelményeiről bontakozott ki. Ezek a fejlődésviták a korábbi konzervatív, szocialista,

¹ Bucur Țincu: *Filosofia omului nou. Gând românesc*, 1934. 7–8. sz. 391.

² *Doctrinile partidelor politice*. Szerk. Petre Dan. Buc. [1923] 1991.

³ Nicolae Iorga: *Doctrina naționalistă. Doctrinile partidelor*, 54.

⁴ Ioana Pârvulescu: *Întoarcere în Bucureștiul interbelic*. Buc. 2003.

¹⁷ Bertha Zoltán: *Transzilvánizmus és népiség*. In: *Uő: Gond és mű*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1994, 44.

kisgazda (poporanista) helyzetelemzéseket és krédókat folytatták, de immár alapvetően tudományos mezben, a szociológia mezében, mert ez a maga fogalmi rendszerével a valóság jellemzését a valóságalkítás szándékával párosította. A vita igazi történešvita is a román fejlődés fővonalairól és jellegéről, hiszen ideológusok hadakoztak, anélkül hogy a történészekhez hasonlóan elvesztek volna a részletekben. Ugyanakkor az ideológusok is felmondták a történelmi leckéket, amelyek némi ismétlésképpen nem ártnak...

Tudományos reform

Jellemző, hogy a fejlődés útjainak kijelölésében a legszerényebb a román szociológia legnagyobb tekintélye Dimitrie Gusti volt. Amolyan közmondásos német alaposság és rendszerező – filozofikus – szellem jellemezte. Programja: először a tényfeltárás, aztán a cselekvés. Amikor 1918 áprilisában meghirdette a szociológiai egyesület (Asociația pentru Știința și Reforma Socială, 1921-től 1939-ig Institutul Social Român, majd Institutul de Științe Sociale al României 1944-ig) programját emlékeztetett is a két nagy parasztfelkelésre (1888, 1907) és az 1900-as pénzügyi válságra, és ezek okát éppen a helyzetismeret hiányában látta. A valóság és pedig a falusi világ valóságának feltárását célzó kutatásokat szervezett, és alapozott meg elméletileg.

A terepmunka addig ismeretlen vállalkozás volt, a szobatudósok ugyanis rettegtek a bolháktól. Gusti és munkatársai is jól öltözve, nyakkendősen vonultak ki falura, de egyre közelebb kerültek ahhoz a valósághoz, amit legfeljebb azok ismertek, akik maguk is faluról jöttek. A Gusti-féle szociológia *sociologia militans*: filozófiailag megalapozott szociológia, etika és politika. Gyakran hangoztatta tanítványinak: „ha ismered az igazságot és nem mondd ki, a hamisítók cinkosa vagy”.⁵ A megismerés teljessége érdekében a „keretek” – kozmikus, biológiai, lélektani és történelmi – és a „megnyilvánulások” – kulturá-

⁵ Pompiliu Caraiouan: Profesorul Dimitrie Gusti și Țcoala sociologică de la București. Țcoala sociologică de la București. II. București, 1971. 41.

lis, gazdasági, politikai és jogi – körébe sorolta az élet külön-külön megragadható, de egyben összefüggő mozzanatait, és így a „párhuzamosság törvényének” felállításával elvágta a tényezők abszolutizálásának lehetőségét is. Ez a „büne” egyben erényének forrása. Lehetővé és kötelezővé tette az interdiszciplinaritást. Ugyanakkor bizonyos fokig leterhelte az egész konstrukciót az ideológiai fogantatású „társadalmi akarat képzeté”, amely az egészet valamiféle egységbe akarta foglalni. Gusti maga is érezte e fogalom bizonytalanságát, többször újraalkotta, de elfogadását sohasem tette kötelezővé. A kutatói figyelemnek azonban az interdiszciplinaritás és a párhuzamosság jegyében mindenre ki kellett terjednie. Gusti pedig a fentebbi elvek érvényesítésével valamennyi román faluról és városról önálló monográfiát akart készíteni. A terepmunka során hamar feltárult, hogy ez illúzió, de az kétségtelen, hogy a román szociológusok az első között szerveztek interdiszciplináris kutatócsoportokat. Tudomány és politika egymással oly szorosán összefüggő eszménye pedig nem primitív elzárkózásra, hanem nyitottságra ösztönzött. Az „iskola” nemcsak az amerikai és nyugat-európai kutatókat, hanem a romániai magyarokat és a magyarországiakat is tárt kapukkal várta. A csoportmunka pedig a román egyetemi életben azért is rendhagyó jelenségnek bizonyult, mert nem a hivatali hierarchiát reprodukálta. Gusti mindenkiben tudatosította jogait, kötelezettségeit és felelősségét, és hite a feldolgozandó anyag és a módszer eredetiségében küldetésstudattal töltötte el az „iskola” tagjait, akik a legkülönbözőbb világnézeti irányhoz tartóztak, megtorlás nélkül. Gusti emberi és tudósi nagyságára éppen toleranciája a jellemző. Tanítványai, munkatársai sikerét önmagáénak is tekintette, még akkor is, ha ezek már rég önállóan, saját utakon jártak. Sorsdöntő mozzanatnak bizonyult, hogy 1934-ben átvette a Királyi Alapítvány igazgatását, és ezzel új távlatokat nyitott az iskola előtt. A falukutatókat munkacsoportokba szervezték, 1934 és 1938 között 2563 munkatárs szállt ki 114 faluba, ahol népfelvilágosító gyakorlati – kulturális, egészségügyi, gazdasági – munkát, más szóval „social work”-öt végeztek. És közben rengeteget publikáltak. Az interdiszciplinaritás sok tapasztalatot nyújthatott, de vagy szakosodáshoz, vagy parttalan enciklopédizmus-hoz kellett hogy vezessen, nem beszélve valóban fontos részletkérdé-

sekben való elmélyülésről. Az iskola válságát talán éppen az érzékelteti a legjobban, hogy azok, akik Gusti alapvetésének filozófiai vonulatát akarták – a fenomenológiára apellálva – elmélyíteni, bármilyen kiváló elmék voltak is, igazában nem jutottak el a szintézisig, tanulmányaikban csak az empirikus anyag bizonyul maradandónak, ideológiájuk nem. Ezzel szemben az iskola belső toleranciája időálló eredményeket felmutató három módszer és irányzat kialakulását tette lehetővé. Az egyik Henri H. Stahl (1901–1991) történeti szociológiája, a másik Constantin Brăiloiu (1893–1958) zeneelméleti és népzene-kutató munkássága, a harmadik Anton Golopenția (1909–1951) statisztikai módszereket alkalmazó, egy-egy társadalmi problémára összpontosító empirikus vizsgálódásai. Sok értékes résztanulmány mellett végül csak egyetlen nagy falumonográfia készült el, Nerejről, az is franciául az 1939-es szociológiai kongresszusra. (Később, 1945 után a zenetudós Svájcban dolgozott, a statisztikus-szociológus börtönben halt meg, a szociológus-történész túlélte a kommunista történelmet és a történetírást, amely fölé emelkedhetett, annak köszönhetően is, hogy mindig is a marxi módszer követőjének vallotta magát, miközben amit írt, a vulgármarxizmus kritikája volt.) A falu pedig élte a maga életét, ha hagyták, de nem hagyták.

A falusi világ volt az ország belső kolóniája. És éppen Nerej a jó példa. Stahl az 1920-as években itt még láthatta, hogy miként működött a régi faluközösség. Okkal is nevezte módszerét szociológiai archeológiának. Nerej világa olyan volt, mint valami szociológiai régészeti lelet. Viszont már azt is láthatta, hogy mit jelent a kapitalizmus betörése. A fakitermelő részvénytársaságok beléptek a faluközösségbe, úgy hogy megvesztegették a falu vezetését, és mivel a faluközösség tagja annyi fát vághatott, amennyi szükségleteit kielégítette, az eredmény: taroltak. Az 1930-as években pedig már kopasz hegyoldalak uralták a földrajzi tájat, a társadalmi tájból egyre-inkább eltűntek a középparasztok, a társadalom polarizálódott: gazdagokra és nincstelenekre. És ez kicsiben az ország nagy problémáját tükrözte. A tudomány a maga alapvető feladatát látta el: az öncélú megismerést. A nagy fejlődés-vita éppen Gusti folyóiratában indult a '20-as évek elején.

Neoliberalis autarkia és kihívás

A román neoliberalizmus sajátos jelenség, semmi köze a mai neoliberalizmushoz, bár mindkettő mélyen antiszociális jellegű. A román neoliberalizmus célja: védővamos iparfejlesztés, lehetőleg önellátás, ugyanakkor az exportképesség fokozása. Ez komoly társadalmi áldozatokat követelt, a neoliberalizmus a társadalmi kíméletlenség ideológiája, de a neoliberalis ideológusok eleinte vigyáztak a csomagolásra.

Mihail Manoilescu 1922-ben arról értekezett, hogy a neoliberalizmus biztosítja a nemzetek egyenlőségét, a neoliberalizmus a közérdeket szolgálva a leghatékonyabb energia-kihasználás.⁶ A nagy vitát nem is ő, hanem Ștefan Zeletin robbantotta ki.⁷ A tudós és a politikus egymást kiegészítő szerepében úgy lépett fel, mint aki elsőként tárja fel tudományos módszerrel a román kapitalizmus geneziséjét és működését. Mesteri módon kimunkált agresszív apológiát készített: a liberálisok múltbeli és jövőbeni politikájának igazolását, miközben ő maga az Averescu-féle néppárt tagjaként tevékenykedett. Zeletin a polgárságot hatalmas – mondhatnók – programozott kollektív személyiségként állítja elénk: önmagában hordja a létét és tevékenységét meghatározó programot. Publicisztikai fordulattal élve, fel lehet tenni a megválaszolatlan kérdést is: vajon az építkezés vagy a rombolás génusza vezette Zeletint, amikor a „tudományos szocializmus” módszerével és szemléletével élt. Ez utóbbi tételeiként hirdette ugyanis hatalmas építményét összefűző okfejtésének lényeges mozzanatait: 1. a polgárság a maga meghatározott történeti szerepével a történelmi fejlődés szükségszerű szakasza; 2. a társadalmi fejlődést saját objektív törvényszerűségei határozzák meg; 3. a társadalmi fejlődést saját spontaneitása magyarázza, a tartalomtól a forma felé ívelő fejlődés, a gazdasági struktúráktól a jogi-politikai intézményekig, amelyek ráépülnek-ráoltódnak erre a struktúrára.

⁶ Mihail Manoilescu: Neoliberalismul. *Doctrinile partidelor politice*. Szerk. Petre Dan. Buc. [1923] 1991. 217., 227.

⁷ Ștefan Zeletin vitacikkeit egyesítette könyvében: *Burghesia română: Originea și rolul ei istoric*. Buc. 1925

A történeti fejlődés Zeletinél egyenlő a világkapitalizmus térhódításával. A román polgárság is akkor született, amikor a nyugat-európai gazdasági élet vonzáskörébe vonta a dunai román fejedelemségeket. A román polgári fejlődés persze hamarabb is megindulhatott volna, hogyha a román területek az újkor hajnalán is játszhatták azt a Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepet, amely tulajdonképpen a két román vajdaság kialakulását is lehetővé tette a 14. században. A török hódítás és a világkereskedelmi útvonalak átrendeződése azonban kizárta őket „a nemzetközi élet forgatagából.” Az orosz–török háborút lezáró 1829-i drinápolyi béke viszont végre megszüntette a Portának a román fejedelemségekre nehezedő gazdasági monopóliumát. A nyugati hajók most már akadálytalanul felkereshették az al-dunai kikötőket. És nem csak a román nyerstermékekre volt szüksége a Nyugatnak. Gátat akart vetni az orosz expanzióknak is. Ugyanakkor piacra volt szüksége, a paraszti vásárlóerő fokozása érdekében az 1864-ben kivitelezett jobbágyfelszabadítást egyenesen előírta az 1858-i párizsi egyezmény. A világkapitalizmus „szétrombolta régi középkori rendszerünket, és helyébe a polgárság uralmát állította”, hogy aztán ne legyen egyéb „a román polgárság története mint] bármely más polgárság történetének megismétlése.” Sőt már-már lefokozóan hangzik az, hogy „a román polgárság fejlődése szerény epizód az angol polgárság expanziójában.” Viszont – hangsúlyozza Zeletin – lehet-e nagyobb történelmi teljesítmény: 1829-től alig kilenc évtized alatt bejárta azt az utat, amelyen a nyugati polgárság annyi évszázadon keresztül kínlódta végig magát. „Románia szédületes átlépése a régiről az új rendszerre egyik legérdekesebb társadalmi kísérlet.” Mindez a román nép „vitalitásának” legragyogóbb bizonyítéka. „Gyengébb népek széthullás és dekadencia zsákmányává válnak a kapitalizmus betörése nyomán, a letragikusabb példát a török nép szolgáltatja.” Hogy ez a románnal nem így történt, a polgárságnak köszönhető, amely „kalandvágyó temperamentumával” és politikai éleslátással, az önfenntartás ösztönétől vezettetve tette azt, ami szükségszerű volt.

Zeletin azért nem tagadja, sőt hangsúlyozza, hogy a román polgárság még nem is igazi polgárság. Kialakulása még nem fejeződött be. Viszont szerepe és hivatása, osztályérdeke teszi polgársággá, miközben „egyedülálló gyorsasággal” fejlődött. Gerincét „a kereskedelmi szel-

lemtől áthatott agráriánusok” alkotják, ez „az egyetlen forradalmi erő” egymás utáni „hiposztázisaiban”: először liberális forradalmi eszmékért küzdő csoportként jelentkezett, amely aztán politikai oligarchiaként érvényesítette akaratát, majd bankokráciává alakult át, hogy végül „igazi pénzügyi és ipari polgári réteggé kezdjen szélesedni”. A polgárság tehát „utolsó formája” az egykori múlt század eleji árutermelő kisbojárrok csoportjának. Pontosabban azt mondhatnók: valamiféle szintézisként jelentkezik fejlődése utolsó szakasza felé, amikor nacionalizálja a zsidó polgárságot, amely – hangsúlyozza Zeletin – valóban polgárság, igaz, kezdetben nagyon is hátrányos jogi pozícióban, de annál erősebb gazdasági hatalommal. Mert, amikor „az idegen kapitalizmus országunkat árutermelésre kényszerítette”, felgyorsult a lengyel területek felőli zsidó „invázió”, és a tőke primitív, de forradalmi formájának birtokában a zsidók, „a polgári korszak pionírjai a bojárságot, mint osztályt három évtized alatt felszámolták. Az uzsorás „legitim zsákmányhoz” jutott, miközben a bojári „birtok a zsidó bankárok vasládájában tőkévé változott”. A román politikai oligarchia pedig éppen ennek, ellenfele gazdasági hatalma szétzúzásának köszönhetette erejét, hogy aztán a nemzeti pénzrendszer hiánya miatti pénzügyi káosznak véget vetve létrehozza a Román Nemzeti Bankot. Így „az oligarchia politikai hatalmának természetes alapját biztosította: a gazdasági hatalmat”. Ennek köszönhetően „a román kapitalizmus levetette egzotikus ruháját, nemzeti és hivatalos jelleget öltött: állampolgárságra tett szert”, megindulhatott a tőke „nacionalizálása”. És bárha a románokból egyelőre hiányzik az a gazdasági patriotizmus, amellyel más nemzetek megalapozták jelen nagyságukat”, mégis a zárt Románia „eszménye jobban megfelel az aktuális lelkiállapotnak, annak a közérzetnek, amely a népesség legalsó rétegeit is elfogja a gazdaságunkat az idegen termékek inváziójával fenyegető veszéllyel szemben”.

Ne a jövő útjain kövessük Zeletint, hanem lássuk: miben állt szerrinte ez az évszázados tapasztalat és hogyan értékeli azt az árat, melyet a román társadalom és nép érte fizetett. Nos, ennek elemzésére épült az egész addigi román társadalomkritika nagyon is erős morális töltéssel és megalapozottsággal. Zeletin tudományos „megértést” hangsúlyozó módszere viszont kizárja a moralizálást, a fejlődés tüneteként kezeli azt

is. „Marxizmusa“ nem humanizmus. A tőke véres és szennyes – mondatja eddig és nem tovább Marxszal –, majd arra is talál másnál forrást, hogy „a nemzetek életében nincs semmiféle olyan megfontolás, ami bizonyítaná, hogy amit bűnnel szerzett egy nemzedék, elvesztik a következők”. És mindaz a nyomor és szenvedés, amit az oligarchia rovására írnak, a fejlődés természetes velejárója.

A román nyomor szükségszerűségének és természetességének történelmi igazolása mellett vonultatja fel Zeletin „az egyetemes rurális tragédia” kelet- és nyugat-európai analógiáit. A cári „éhes Oroszország” bizonyítja, hogy „az elmaradott mezőgazdasági országok exportja az éhségé”. A polgári forradalom értelme pedig éppen abban rejlik, hogy a parasztot megfosztja földjétől és proletárként a burzsoá rendelkezésére állítja. A román paraszt helyzete sajátosan átmeneti. Sikertelen elszakítani a földtől, de közben még nem állt rendelkezésére új munkaalkalom. Ez legfeljebb kilátástalan parasztfelkelésekhez vezetett. A parasztság – mint mindenütt – a román történelemben is önmaga vezetésére képtelen „kaotikus tömeg”. A polgárság számára is csak kalapács, amellyel a bojárságot ütheti. Ennek köszönhető azonban, hogy a román parasztság nem járt úgy, mint az angol, miközben nem volt elég erős ahhoz sem, hogy az 1789-i francia vagy az 1917-i orosz példát kövesse. Így aztán Romániában már csak azért is, mert az államnak érdekében állt a parasztság melletti hathatós beavatkozás, a jobbágyfelszabadítással valamiféle kompromisszum jött létre. A tulajdonként kapott föld megóvta gazdáját a koldusbotra jutástól, de nem a nyomortól, amelyet paradox módon egyszerre kísér és okoz a túlnépesedés és a munkaerőhiány. A felszabadított jobbágy ugyanis archaikus lelkű, képtelen a rendszeres munkára, célja az önellátás. A történelem tapasztalata szerint: munkára kell kényszeríteni. A szükségszerűség eme világában pedig nem lehet egyetlen polgári társadalmat sem a szerint „minősíteni”, hogy miként bánik parasztjaival.

A válságból csak az iparosítással lehet kitörni. Mint az angol példa mutatja, a kapitalizmus begyógyítja a maga ütötte sebet. Az iparosítás megteremti a mezőgazdasági árutermelés alapját, amelynek feltételeit még a világháború utáni agárreformmal, a fejlődésképtelen nagybirtok felszámolásával is munkálta a román polgárság.

Mondanivalóját ellenfelei diszkreditálásával nyomatékosítja Zeletin. Félelmetes logikával hozta közös nevezőre a konzervatív kultúrkritikát a szocialista társadalomkritikával, hogy aztán mindkettőjüket reakciónak minősíthesse. A kultúrkritika ugyanis a kultúrát állítja szembe civilizációval, az előzőt az emberi teljesség és hitelesség hordozójának, eszközének és közegének tekinti, az utóbbit pedig éppen a kulturális értékeket háttérbe szorító mechanikának látja. Zeletin a maga marxizmusával mindenekelőtt a tartalom nélküli forma” jelszavát és tézisének vette célba, azt, amellyel a konzervatív kultúrkritika megalapozója: Titu Maiorescu – egyben konzervatív politikus – meg tudta teremteni a valóság képletszerű megragadásának élményét. Igaza van Zeletinnek, a konzervatívok általában idegen kultúra és külsőségek átvételével vádolták a liberálisokat, anélkül hogy valóban mélyreható társadalmelemzést tudtak volna nyújtani. Csakhogy, tudjuk, a kritika emberi hitelének fedezete a román szépirodalom. A liberális komédiát színpadra vivő Ion Luca Caragiale pedig nem csak nevetetni akart, s erről Zeletin inkább hallgat. A szépirodalom üzeneteiben – úgy tűnik – csak politikai publicisztikát lát. De azért nem felejt el hangsúlyozni, hogy a román szocializmus teoretikusa, Constantin Dobrogeanu-Gherea az irodalmi kritikai élet egyik nagy vezéregyéniségékként működött, és – így próbálja diszkreditálni – ezért természetes, hogy nem tudott ellenállni a moralizálás kísértésének. Nem csoda, hogy – Zeletin szerint – maga is a „tartalom nélküli forma” logikáját követte, amikor feudálisnak minősítette azokat a termelési viszonyokat, amelyek átmenetiségükkel a polgári jövő felé mutattak. Igaz, és az ítékezés szigorát látszólag enyhítő körülményként hangsúlyozza Zeletin, a konzervatívok és a szocialisták némileg a polgárság megtévesztettjei, hiszen ez saját hivatását úgy éli, meg mint a nyugati civilizáció terjesztését, s ezzel az utánzás látszatát kelt. Ezzel a haladás, a gyakorlat fegyvert adott a reakció kezébe, amely az elmélet eszközeivel támad. A „reakció” vádolja az oligarchiát, hogy a parasztokkal fizettetik a pszeudo-civilizációs komédiát, holott ő teszi lehetővé, hogy egyáltalán fizethessenek. Ami pedig a nyugati intézményrendszer másolásának felmelegítését illet, a megkésett fejlődés természetéből következik, hogy a fiatal polgárság fejlettebb társai intézményeivel kezdte munkáját. De ez az intézményrendszer csak politikai ruha”.

Reális parlamenti élet – hangsúlyozza Zeletin – kialakult társadalmi osztályokat feltételez. Márpedig ilyenek nincsenek. Ennek jeleként a politikai pártok elvekre és nem osztályokra épültek. Így „ilyen társadalmi struktúra csak centralizációs abszolutisztikus kormányzati rendszert tenne lehetővé, Románia mégis ki mert fejleszteni politikai parlamentáris rendszer”. Igen, de ez a forma igazodott a tartalomhoz: a politika saját struktúrájához, az uralkodónak ugyanis „döntő szerep jutott” az ország irányításában. A politikai élet valóban cirkusz, benne a politikai harcok condottiereinek valóságos hadserege tombol. De mindez a bürokráciának – hihetetlen és szintén kritikusan emlegetett – növekedésével együtt csak valami ollyszerű adó, amelyet az oligarchiának éppen a fejlődés érdekében kell fizetnie. A nyugat- és közép-európai ipar áruai ugyanis széttűzták a hazai városi kézműipart, és a kapitalizmus „ártatlan áldozatait” az államnak kellett megmentenie. Funkciót teremtett a „városi paraziták” számára, de azzal a haszonnal, hogy „klientúrát” az oligarchia számára, melynek viszont ha az idegen szakember és a hazai parazita között kell választania, az utóbbit kellett előnyben részesítenie, legfeljebb azzal vigasztalva önmagát, hogy minden bürokrácia egyforma. A bürokrácia ellentétele viszont a militarizmus, mert rendszeres igényeivel a kapitalista fejlődés előmozdítója. „Modern társadalmunk, mint a többi nemzeti és egységes állam: a kapitalizmus igényeinek hatására jött létre, katonai erővel.”

Zeletin nem tagadta, hogy a román fináncoligarchia rendszere több vonatkozásban sem hasonlít a nyugati abszolutizmushoz, hiszen a nyugati polgárság az abszolutizmus mellett jött létre, hogy aztán szembeforduljon vele. A román polgárságnak azonban nem kell követnie ezt a példát – ezért sajátos. Nem kell forradalmat végrehajtania és félnie sem kell attól. Aranykora addig tart, amíg nem jön létre a proletariátus. De addig is „a szerves iparfejlődés” kifejezetten „megvalósuló szocializmusnak” nevezhető, olyannak, mely a nagytőke „gazdasági és politikai uralmának” eredménye. Hogy meddig tart, előre nem jelezhető, amint az sem, „hogy a nyugati polgárságok fejlődésében nem lesznek-e olyan változások, amelyek a mi polgárságunk fejlődésének menetét is megváltoztatják”. A polgári szellemi irányzat fájó hiánya döbbsenhetette Zeletint arra a felismerésre, hogy a gazdaság sok vonatkozásban gyorsabban

változik, mint a tudat. A „tartalom nélküli forma” tézisének érzékelésével fordította visszajára, hogy a gyorsan fejlődő gazdasági alépítmény valamiféle „középkori közszellemmel” szembesül, és ez állandóan újratermelődik, „rombolja a jövőbe vetett hitet”, amelynek megalapozását a neoliberalizmus ideológusa a fejlődés egyik alapvető feltételének tartotta.

Zeletin, bár nem volt a román Liberális Párt tagja, mégis e párt politikáját igazolta, sőt úgy fel magasztalta, hogy ilyen teljesítményre még egy pártpolitikus sem lett volna képes. A liberális ideológusok okfejtései Zeletinéhez képest naivnak, demagógnak, sematikusnak tűnnek. Mégis a Liberális Párt értelmiségi tagjai a legkisebb megértést sem tanúsították a zeletini tézisek iránt.⁸ Pártpolitikai elfogultság, szakmai féltékenység mind belejátszott ebbe, de talán az is, hogy nem felejtették el Zeletin 1916-os könyvét: „A szamarak országából.” Ezt éppen az általa később elmarasztalt Caragiale szellemében vetette papírra. És ki ne tudta, hogy melyik országról van szó, amelynek lakói kétféle szamarak: vannak szamarstűtek, akik borzalmas nyomorban élnek, csak puliszkán tengődnek, földbeásott kunyhókban, amelyeket ágyúval lőtt szét a hadsereg [1907-ben], és vannak lelki szamarak, akik városi luxuselele felülmúlja a nyugati luxust. A politikus szamarak szintén kétfélék. Vannak az öndicséret mámorában szónokolók, akiknek beszédei liberális beszédeknek is beillenek, és vannak azok, akik az önmegvetés frazeológiájában remekelnek, ezek a konzervatívok paródiái.⁹

Zeletint mélyen elkésérítette kortársai értetlensége. De nem csüggedt. Feketén-fehéren kimondta: „A neoliberalizmus a fináncimperializmus politikája.” Ez harmóniává és együttműködéssé alakítja a gyárosok egymás megsemmisítésére törő konkurencia harcát. A neoliberalizmusnak köszönhetően „a szocializmus kiemelkedik a marxista trivializálásból és visszanyeri egykori széles és nemes jelentését; megszűnik a proletariátus eszményének lenni, hogy az egész emberiség eszménye legyen”. Ehhez a kíméletlenség vezet. A paraszt és a parasztból lett román munkás csak akkor dolgozik, ha hajtják. És nem a munkaidő,

⁸ Mihail Manoilescu: *Memorii. I.* Buc. 1993. 43.

⁹ Ștefan Zeletin: *Din țara noastră. Însemnări.* Buc. [1916] 1998.

hanem a termelés egyenlőségét kell biztosítani, a román munkás dolgozzon annyit egy nap, amíg annyi értéket nem állít elő, mint az amerikai munkás nyolc óra alatt.¹⁰ Történelemfilozófia nélkül mindez durván hangzik, de a világgazdaság nem ismer kegyelmet.

Szocialista világgazdaság?

A marxizmus neoliberais kisajátításának kihívására a szociáldemokráciának kellett a legkimerítőbb választ adnia. A polgársággal szembenálló szocialista mozgalom eredetisége abban rejlett, hogy a román agrárfejlődés fejlődés sajátosságainak feltárásával az egész román fejlődés sajátos útjában annak általános érvényét akarta és tudta felmutatni. Talán ez is magyarázza azt, hogy Zeletin már-már a becsületsértés határán mozgó kifejezésekkel is illette Ghereát, azt, akiről minap is elmondhatta Henri H. Stahl, hogy mint teoretikus „egyike volt az elsőknél, akik máig is érvényesen tárták fel a kapitalizmusnak az elmaradott országokba való behatolását, ezek beépülését a világszisztembe”.¹¹ Hangsúlyozta is Gherea egyik tanítványa, Lotar Rădăceanu, hogy mestere „megkímélte” Zeletint a kapitalizmus – önmagának vindikált – felfedezésétől. Gherea nem egyszerűen csak a tüneteket vette számba, mint Zeletin lebecsülően hangoztatta. A neojobbágység fogalmának bevezetésével a feudalizmustól és a kapitalizmustól egyaránt élesen elkülönülő, de a szó teljes értelmében vett átmeneti korszakot írt le, mely – hangsúlyozza Rădăceanu – „magában az agrárszerkezet valóságában” gyökerezett.¹² Míg Zeletin számára a szociáldemokrata társadalomkritika demoralizáló destruktív esztétikai szemlélődés, a szociáldemokrata Rerban Voinea a világpiactól való félelem kifejeződését látja Zeletin elképzeléseiben, az autarchiát kifejezetten „mesének” tartva. „A világpiacon született a kapitalizmus – írja – és feloldhatatlan ellentmondásaiban fog kimúlni. Ha a polgárság nem tud férfiasan szembenézni ezzel az igazsággal, akkor megte-

szí a proletariátus, a ma örököse, a jövő ura, harsányan odakiáltva: az autarchia hazugság, az igazság a világ minden pontját összefűző lerombolhatatlan gazdasági kapcsolat. Ma Románia sorsa az összes ipari államokéval együtt a világpiacon keretei között dől el”. Mert, ha Nyugaton győz a szocializmus, akkor az a kapitalizmushoz hasonlóan fog hatni. Gherea prognózisa értelmében pedig az elmaradott társadalmak „átveszik a szocialista társadalomszerkezetet”, méghozzá – ugyancsak Voinea szerint – a nemzeti kisebbségek önrendelkezését biztosító demokrácia érvényesítésével, mellyel Románia jövőjét oly szorosán egybekapcsoltan látta.

Voinea azt, amit Zeletin szükségszerűnek tartott, olyan fatalizmusnak minősítette, amely „minden létező jelenség apológiájához vezet. Ami létezik, annak léteznie kell, és úgy kell léteznie, ahogy van”. A lehetőségekben való gondolkodást viszont annak hangsúlyozásával állítja vele szembe, hogy „lehetséges, de nem szükségszerű egy társadalom átmenete egy magasabb fejlődési fokra; bizonyos feltételek között a haladás helyett hanyatlás érvényesül”. És „amíg Nyugaton a polgárság arisztokrata szövetségesekkel az abszolutizmus ellen harcol, nálunk az erre a szerepre szánt »agrárius frakciónak« lett a hivatása az abszolutizmus megvalósítása” – írja Voinea, akinek ennyi is elég cáfolatként. Túlzottan látta a zsidó uzsorások térhódításának zeletini arányait, hiszen „a román nagybirtokos osztályt nem számolhatta fel egy a törvények által a tulajdonszerzéstől elzárt kategória uzsorája”. A román polgárság zeletini szakaszolásában és annak kronológiájában pedig – úgy látja Voinea – „a polgárság története összeolvad (...) a Liberális Pártéval”. Ironikusan is hangzik, ami Zeletinnél véresen komoly: „Akár az oligarchia a maga politikai hatalmával teremti meg gazdasági bázisát, akár fordítva, gazdasági alapja határozza meg politikai befolyását, létének legfőbb értelme a központi hatalom megteremtése a zsenge burzsoá osztály társadalmi vagyonának adminisztrálására”. Így a Nemzeti Bank megalapítása után is „egy lévén a polgársággal, az oligarchia saját maga pártfogó szerepét játssza”. Ez a neoliberalizmus valójában „oligarchikus marxizmus”.

Rădăceanu kritikája prózaibb. Azt hangsúlyozta: hogyha elismerjük a román fejlődés útjának sajátos jellegét, akkor Zeletin elmélete érvényét veszti, hiszen ez utóbbi szerint a román mezőgazdaságnak is a nyugati

¹⁰ Rădăceanu Zeletin: *Neoliberalismul*. Buc. [1927] 1992. 89., 92., 151., 157.

¹¹ ***

¹² Lotar Rădăceanu: *Oligarhia română*. Buc. 2005.

fejlődés vonalát kellett volna követnie. Márpedig „nincs és a kapitalista invázió nyomán sem született nemzeti kapitalizmus, melynek érdekeit szolgáló jogi-politikai felépítményre lett volna szüksége, következésképpen nem létezik az a burzsoá–feudális antagonizmus, mely Nyugaton a politikai harcok fermentumaként hatott”. A nyugati kapitalizmus pedig abban „a termelési módban volt érdekelt, amely a termelés hatékonyságát és folyamatosságát biztosította, függetlenül annak megjelenési formájától”. Így – bár a nagybojár–kisbojár ellentét felszínre kerülése erősen rányomta bélyegét a román fejlődésre – Rădăceanu az alapvető érdekazonosságot emelte ki, úgy látva, hogy „a nyugati kultúra foka” a döntő kritérium a forradalmárok és a reakciós bojárok elhatárolásában. Ezek, nem tudván – írja gúnyosan –, hogy az angol modellt reprodukálják, Ausztria és Oroszország példáját tartották követendőnek, érdekeiknek megfelelő módon vezették be „a polgári magántulajdont”, ugyanakkor „a kapitalista invázió érdekeinek megfelelően” hajtották végre a neojobbágyságot eredményező átalakulást.

A kapcsolatrendszer minőségéből következően a román kereskedelmi tőke „az idegen behatoló tőke függeléke”, csupán az árucsereszolgáltatásban, s így nem is gyakorolhatott döntő hatást az általános fejlődésre. A romániai ipar az állam és az idegen tőke műve. A protekcionizmus hozta létre az ipart és nem fordítva. A kapitalista invázió és nem a belső fejlődés igényei határozták meg az államformát is, ami az államét, az állam pedig „önmagában megálló organizmussá vált”, és függőségi kötelekeinek lazítása érdekében is a protekcionizmus eszközeihez folyamodott, hogy aztán a Nemzeti Bankkal emancipálja magát az idegen tőke befolyásától. Ezt a fejlődésmentet felvázolva egyértelmű az, hogy mit ért Rădăceanu zeletini „vak történeti formalizmus” alatt és miért véli úgy, hogy a liberálisok büszkén hangoztatott „mi magunk erejéből” (prin noi înșine) jelszava csak a parazitizmust leplezi. Az oligarchikus rendszert átmenetinek tartja. Romjain keresztül vezet az út az ipari kapitalizmushoz. „Az oligarchia nem polgári osztály, hanem kétségtelenül egy olyan polgári osztály, amely nem tudott kialakulni, csak a kapitalizmus hatása alatt.” Jelölésére a „keleti” terminus a legmegfelelőbb, ugyanis „csak az elmaradt keleti országokban jöhetett létre a nyugati kapitalizmus hatására ez a társadalmi képződmény”, és

sajátos, valóban abszolutisztikus kormányzási formája. A világháború utáni földreform nem az oligarchia érdeme, nem is a kisgazdaság győzelmének, hanem az osztályharcnak az eredménye. Az oligarchia pedig „gazdasági offenzívájával” éppen „az annyi politikai veszéllyel járó kapitalista haladást” akarja megállítani. Meg akarja kaparintani „a nemzeti tőkét és a román vállalatokat, a kapitalista expanzió magvait a parazita nyereség forrásává akarja tenni”, és ezért irányítja figyelmét Románia új régiói felé. „De mivel az itt kifejlődött reális kapitalizmus nem rendelkezett olyan politikai erővel, melyek őt képviselhetnék és az állami életben a burzsoá kormányzati elveket érvényesíthetnék, miközben az oligarchia állami erővel rendelkezett, nem a régi Románia került az új területek fejlődésének vonzásterébe, hanem ezeknek – kiszakítva abból a gazdasági organizmusból, amelynek integráns részét alkották, következésképpen dezorientáltan – kapitulálniuk kellett az ókirályságbeli oligarchia előtt”. Mindez még azért is, mert az önálló politikát felmutatni képes Ókirályság önmagában is gazdasági egységet alkotott.

Amíg tehát Voinea a szocializmus európai győzelmi esélyeit latolgatta, Rădăceanu a hazai erőviszonyokat próbálta felmérni, s Zeletinhez állt közelebb abban a vonatkozásban, hogy „a proletariátus sikerrel csak a hazai kapitalizmus teljes győzelme után léphet színre”, hacsak Nyugaton nem robban ki proletárforradalom, mely a maga hatáskörébe vonja Romániát, egyszer s mindenkorra megoldva „a román problémát”. A liberálisok is némileg hasonlóképpen ítélték meg Románia helyzetét, csak éppen a szocialista program ellenében.

Hagyományörző liberalizmus

A liberális frazeológia már a '20-as években túlélte önmagát. Amikor élenjáró liberális politikus azt fejtegette, hogy a doktrína lényege a haladás eszméje minden téren, és az emberek akarata fölötti törvények irányítják a történelmet,¹³ óhatatlanul Caragiale figuráinak szólamai ötle-

¹³ I. G. Duca: Doctrina liberală. *Doctrinile partidelor politice*. Szerk. Petre Dan. Buc. 1991. 144.

nek fel. Író, irodalomkritikus kellett ahhoz, hogy a román liberalizmust kimentse a konzervatív kultúrkritika karmaiból: Eugen Lovinescu. Művének címe is hadüzenet, vagy inkább a kulturális háború folytatása: *A modern román civilizáció története*.¹⁴ Korabeli divat lett ugyanis a civilizáció és a kultúra szembeállítás. Ebben a szemléletben a civilizáció anyagiasságot jelent és formalizmust, a kultúra viszont a szellemi és lelki értékek tiszteletét és átélését. A civilizáció atomizálja a társadalmat, egymással szembenálló, egymás irányában közömbös egyénekre bontja, a kultúra viszont közösséget teremt, szolidaritást, összetartást, védelmet. Ez a kontrasztív szemlélet elsősorban a német szellemi életet hatotta át. Ettől Lovinescu, mint francia szellem eleve elhatárolta magát. A román szellemi élet anatómiájára vállalkozott. De élesen elhatárolta magát az autochton értékekre hivatkozó tradicionalizmustól, sőt magától ennek vallásos ortodox magjától, amikor maró gúnnyal tette szóvá, hogy míg Keleten csak imádkoznak és szemlélődnek, míg Nyugaton dolgoznak is, ahogy az *ora et labora* jelszava erre szólít fel. Lovinescu kontrasztív szemléletének a pólusai a nyugati modell és a keleti elmaradottság. Viszont francia olvasmányjaiban megtalálta az utánzás és szinkronizmus törvényét, és ezt alkalmazta. Ennek lényege a fejlett terület utánzásra kényszeríti a fejletlent, és ennek szinkronba kell hoznia a maga világát a fejlett területével. A román liberálisok ezt tették. Integrálták hazájukat a magasabb rendű civilizáció világába. A konzervatív kritika csak a kultúra revánja, amiért politikai téren a reakció erői alulmaradtak. Ugyanakkor a kulturális teljesítmény maga is érték, de a „tartalom nélküli forma” tézisének károsnak tartotta és megfordította: a forma megteremti a tartalmat. Más szóval a nyugati formák átvételével sikerül a keleti valóságot nyugatvá alakítani. Lovinescu nyugati mércével is mért, és keserűen nyugtázta emlékirataiban is, hogy kortársai egyik napról a másikra élnek, nincs megtakarítás, mint Nyugaton.¹⁵

Lovinescu a francia típusú nemzetállam ígézetében élt. A homogenizáló nacionalista hagyomány őrzője maradt. Elmarasztalta Nicolae Bălcescut azért, mert 1849-ben Kossuthal megegyezett, és aláírta a

nemzetiségi polgárháborút lezáró kibékítési tervezetet, a *Projet de pacification*. „Sajnos, elámította a magyarokkal való testvéresülés eszméje” – írta Lovinescu Bălcescuról,¹⁶ holott a testvéresülést is lehetett volna nyugati vívmánynak tekinteni. Csakhogy a kibékítési tervezet szellemisége és konkrét kitételei közelebb álltak a gyulafehérvári határozat szelleméhez és ígéreteihez, mint amit a román liberalizmus biztosítani akart a hatalma alá került nemzeti kisebbségeknek. A kibékítési tervezet hivatkozási alap lehetett a monolit nemzetállam elnyomó mivoltával szemben. Lovinescu nem mondott le a román liberalizmus reakciós hagyományáról.

A román liberálisok fölött kemény ítéletet mondott a '20-as évek legjelentősebb bankárja, Aristide Blank egyik beadványában. Lényege: Románia 1864-ben a középkori szláv alakulatból egyik pillanatról a másikra kapitalista állam lett – a jobbágyfelszabadítással. Viszont nem volt polgárság. I. C. Brătianu politikája súlyosbította a rosszat, mert az új embereknek megengedte, hogy a régi bojárok földjeit megkaparintásák, és a parasztságot rászorította, hogy nekik dolgozzék. A polgárságot valósággal üldözte, így Románia az egyetlen polgárság nélküli polgári állam. Amikor az új tulajdonosok el akartak szakadni azoktól, akik megteremtették őket, akkor jött az előreláthatatlan: a földreform. A parasztság viszont elmaradott, 35%-kal kisebb a termés, mint korábban. Az igazi csapás azonban a bürokratikus szemlélet (*funcționarism*). Következményei: a kereskedelem pangása a nyomasztó adók miatt, a majdnem kormányzati elvvé emelkedett xenofóbia és antiszemitizmus, a gazdasági nacionalizmus szabad kereskedelem helyett és ahelyett, hogy az idegen tőkét előnyös feltételek mellett becsalogatnák az országba. A földbirtok-kisajátítások és az általános választójog miatt az uralkodó osztály a holnap biztosítása érdekében gátlástalan, és ez az oka „a kormányzati vandalizmusnak”. Tanulni kell a külföldtől, és meg kell győzni a népet, hogy csak munkával lehet meggazdagodni.¹⁷

¹⁴ *Istoria civilizației române moderne*, (1924-1925)

¹⁵ Eugen Lovinescu: *Memorii*. Aqua forte. Buc. 1998. 157.

¹⁶ Eugen Lovinescu: *Istoria civilizației române moderne*. I. București, 1992. 134.

¹⁷ Arhiva Națională Istorice Centrală, București, Casa Regală 32/1930

Paradox módon ehhez az elképzeléshez a parasztságra építő politikai populizmus: az ún. *țărânișm* állt a legközelebb, amelynek éppen a zeletini kihívás gyorsította meg ideológiai korszerűsödését.

Kisgazda-paraszti út

Zeletin ellen a román közgazdasági gondolkodás kimagasló alakja, a parasztpárti Virgil Madgearu, az (agrár) demokrácia eszményének védelmében ragadott tollat. Nem kérdőjelezte meg Zeletin marxizmusát, de Marxra is támaszkodva vitatta az angol klasszikus fejlődés egyetemes érvényének értelmezését. A kelet-európai fejlődés sajátos útját hangoztatta, az ezt meghatározó mezőgazdasági tevékenységnek az ipartól eltérő belső törvényszerűségeit és politikai gazdaságtanát. Dánia, Franciaország, Németország példájára hivatkozva vetette el a paraszti nyomor szükségszerűségét valló zeletini tézist. Ezen országok parasztságának sorsával akarta érzékelteni az is, mennyire nem szükségszerű a jobbágyság, pontosabban: azt annyiban tartja törvényszerűnek, amennyiben azzal a zeletini fejlődésment érvényét vonhatta kétségbe, nem vitatva el, sőt hangsúlyozva Gherea elemzésének horderejét és úttörő jellegét. Kifogástalan logikával fejt ki azt, hogy a múlt századi román iparosítás egyenesen beleütközött a parasztságot megnyomorító és a belső piac felvevőképességét korlátozó rendszerbe. Ugyanakkor ez az ipar mesterségesen fenntartott parazita ipar. A bővös körből – természetesen – a paraszti gazdaságra alapozó szövetkezeti agrárrendszerben látta a kiutat, az oligarchián kérve számon a fejleményeket, amelyeket így jellemezett: az agrárfeudalizmusból a fináncfeudalizmusba.

Madgearu a paraszti gazdaság elesettségét külső beavatkozás következményének tartotta. A mechanikus ipari termeléssel az organikus mezőgazdaságot állította szembe. A nagyipar győzelme a kooperáció, a munkamegosztás és gépesítés eredménye. A mezőgazdaságban ezzel szemben a nagybani kooperáció lehetőségei korlátozottak, hátrányai csak fokozódnak a megművelendő földek kiterjedésével és a munka ellenőrzésével elkerülhetetlen nehézségeivel. „A kisgazdaság” tud igazán megfelelni a munkaráfordítás – kapitalista mércével mér-

hető – követelményeinek, mert minden egyes parcellának, gyümölcsnek, állatnak sajátos természetéhez igazodó gondoskodásra van szüksége – idézi Madgearu Karl Büchert, majd a paraszti gazdaság Csajanov által feltárt sajátos politikai gazdaságtanában látja a kelet-európai fejlődés távlatait. Éspedig abban, hogy a paraszti gazdaság működése nem jellemezhető a kapitalista politikai gazdaságtan fogalmaival, nem úgy működik mint egy ipari vállalat, alkalmazkodóképessége és ereje a család szorgalmában és nagyságának változásában rejlik. (Csajanov azt is megjósolta, hogy Moszkva majd jelentéktelen ipari teleppé válik a falvak tengerében. Fordítva történt, Sztálin a falvak népének egy részét bekényszerítette a gyárakba, Csajanovot pedig kivégeztette.)

Madgearu az oligarchia által játszott polgári szerep mítoszát nem csak azzal is próbálta még megtépázni, hogy a parasztságnak az osztályharcban játszott önálló erő mivoltát fejtette ki, még hozzá annak hangsúlyozásával, hogy maga a marxizmus szerint is a társadalmi átalakulásban az osztályharc nem *primum agens*, hanem „történelmi forma”, amelyben a gazdasági struktúra változásai jutnak kifejezésre az emberek közötti viszonyokban. A paraszti kisgazdaság életképességét így is indokolva, az oligarchia ipari kapitalizmusát importjellegűnek és üvegházi növénynek minősítette. Ebből a pozícióból Madgearu az agrárfeudalizmusról a fináncfeudalizmusra való áttérés veszélyére figyelmeztetett.

Vérbeli történészként vette nagyító alá Zeletin téziseinek történeti hitelét George Zane, aki addig a német–osztrák és román gazdasági kapcsolatokról értekezett, és már a román „cseregazdaságról” szóló, 1930-ban megjelent átfogó monográfiáján dolgozott. Meggyőzően bizonyította azt, hogy Zeletin az 1830–40-es évekre vonatkozóan túlbecsülte az angol és francia al-dunai kereskedelem horderejét, a valóságban azzal szemben osztrák befolyás érvényesült, az angol forgalom pedig éppen a század második felében erősödött fel, akkor amikor Zeletin szerint osztrák hegemonia érvényesült. Paradox módon ő is komolyan vette Zeletin „marxizmusát”, holott az közelebb állt a sztálini leegyszerűsítő szemlélethez. Ugyanakkor Zane sok vonatkozásban úgy tárgyalta a román fejlődést, hogy az illeszkedett a marxi mondanivalóhoz. A járadékformák egymást váltó szabályos menetével szemben – hangsúlyozza ugyanis Zane – „a román valóság ellenszegül a marxizmusnak, mert

egyszerre mutatja fel a pénztőkét, bérletet, a munkajáradékot és a robotot, tehát a kapitalista és nem kapitalista termelés elemeinek kombinációját”. (Marx éppen ezt jelezte, hogy a kapitalista világpiac minden formációt arra kényszerít, hogy a világpiacon kapitalistaként viselkedjék.) Zane a román fejlődés „kvázi-autonómiája” mellett érvel. Nem egyszerűen a kapitalizmus külső ráhatásával magyarázta a hazai fejleményeket, hanem – mondhatnók – annak áttételeivel. Ahogy Max Weber a készpénz előteremtésének, a jövedelmek növelésének igényében látta „a második jobbágyság” felé hajtó erőt, úgy Zane is, és a készpénz-éhségben, s az azt kiváltó sajátos feltételekben. Ezek: a politika, a pénzügyi helyzet és az erkölcsök változása. Pénz kellett a hatalmi harchoz éppen úgy, mint az új divatigények kielégítéséhez. Az ideológiai importot pedig az tette szükségessé, hogy „a közjóra vonatkozó általános elvek deklarálásával elleplezzék az osztályrealitások brutalitását és az egyéni érdekeket”, minél szélesebb alapot teremtsenek „a leendő burzsoázia követeléseinek érvényesítéséért vívott harcban”. Zane nem elemzi a román polgárság kialakulását és fejlődését. A paraszti munka jelentőségének előtérbe állításával próbálja kétségbe vonni a zeletini „apológia” érvényét: „A modern román állam falvaink mélységeiből jött világra, és nem London vagy Párizs piacán született. Szerzője a román jobbágyság, és nem az idegen bankár.”¹⁸ És miután szerinte az ország lakosságának 80%-a paraszt, az államnak parasztállammá kell válnia, a paraszti érdekeket képviselő és ápoló állammá. A kérdés: hogyan?

A '30-as évek második felére a parasztpártiak is – miközben a parasztállam megvalósítását hirdették célként – felkarolták az ország iparosítását, és ebben az állami irányításnak döntő szerepet tulajdonítottak, miközben a hatalom változatlanul a liberálisok kezében összpontosult. Madgearu két évtized gazdasági életének elemzésében külön kiemelte azt, hogy az államnak nevelnie kell a parasztságot, elő kell segíteni a gabonatermelés helyett az állattenyésztés és az intenzív termelési formák túlsúlyának biztosítását, elő kell segítenie szövetkezetek alakulását, mert a hagyományos gazdálkodás már elérte teljesítőképességének határát. A román mezőgazdaság számára a növekedést lehetővé tevő

¹⁸ Zane***

piacot Németország jelenti, és maga a gazdaságilag egységesülő Európa. Az angol-amerikai liberális kapitalizmus helyett szerinte a jövő az államilag szervezett gazdaságé.¹⁹ A szövetkezeti mozgalmat egyébként már a '20-as évek törvényhozása is támogatta, és szinte mindegyik román kormány felkarolta, és egyben újabb földosztás lehetőségével is foglalkoztak. Viszont jellemző, hogy az a Stahl, a Gusti-féle iskola oszlopos tagja, aki érzelmileg oly messzemenően azonosult a paraszti lét gondjaival, a föld újraosztását károsnak tartotta, a szövetkezeti mozgalomban az önszerveződést tartotta fontosnak, és a faluközösségi formákra akart építeni.²⁰ De nem mondta ki pontosan, hogy miként is képzei az állam nélkülözhetetlen segédkezését, milyen törvényeket tartana ideálisnak. Ez nemcsak a cenzúra alatt nyögő értelmiségi jellegzetes magatartása, és egyben az értelmiségi impotencia megnyilvánulása is, hanem jelzi azt is, hogy a politika a tudományt addig pártfogolja, amíg használni tudja, a tudósoknak pedig éppen saját tudományuk érdekében nem lehet átlépni egy bizonyos határt...

A gazdasági rekonstrukció és dekonstrukció dialektikája

Távolról és közelről nézve Románia gazdasági paradoxon is. Lakossága szegény, de természeti forrásokban gazdag. Az olajmezőkön a legmodernebb technikával termelnek, de a földet kezdetleges módszerekkel, házi készítésű öltözetben túrják. A jövő országa.²¹ Két világháború közötti jelene a számok világánál már nyomasztóbbnak tűnik, mint az útleírásokban, amelyek szerzői mindig valami oázisból szemlélték a szomorú tájat, és megtalálták a módját, hogy jól érezzék magukat – érkezéskor és távozáskor is. A történeti elbeszélések egyszerűek: megünneplik és ecse-

¹⁹ Virgil Madgearu: *Evoluția economiei românești după primul război mondial*. Buc. 1940. 64–65., 272–290.

²⁰ Alina Juravle: *Henri H. Stahl and agricultural communes during World War Two*. http://www.cooperativag.ro/henri-h-stahl-and-agricultural-communes-during-world-war-two-henri/#_ftn2 (2016-04-26)

²¹ Joseph S. Rouček: *Contemporary Roumania and her Problems*. [1932] New York, 1971. 249.

telik az országegyesülést követő fejlődést, majd finoman jelzik ennek hiányát. Sőt az egyik reprezentatív Románia-történeti szintézisben a két világháború közötti romániai gazdasági növekedés üteme 5,4 %, a legnagyobb egész Európában.²² Nem véletlen, hogy a nagy egyesülés gazdasági mérlegét csak most vonták meg.²³

A világháború káros következményei eddig is ismertek voltak. Két hét alatt megsemmisítették az olajmezők felszerelését, azt, amit évtizedeken keresztül kiépítettek.²⁴ De azért még 1,14 millió tonna kőolajat ki tudtak szolgáltatni a német hadsereg számára. A pusztítás arányát mi sem jelzi jobban, hogy 6,4 millió juhot kellett átadni a megszálló hatalmaknak,²⁵ míg 1922-ben az Ókirályságban 6,2 millióra rúgott juhok száma, Nagy-Romániában pedig 12,3 millióra. A juh alkotta a paraszti gazdaság legfontosabb gazdagságát,²⁶ hiszen a paraszti öltözet alapanyagát szolgáltatta. Ez az adat arra utal, hogy az ország gyorsan a gazdasági rekonstrukció útjára lépett. A kérdés: meddig jutott? A számok könyörtelenek. Az egy főre jutó bruttó hazai össztermék dollárban számítva Európában mindenütt nőtt, kivéve: Albániát, Bulgáriát és Romániát. Itt az 1913-as szintet meg sem közelítette. (1913-ban 1741 dollár, aztán 1935-ben a legmagasabb szintet értet el: 1196 dollárt.)²⁷ 1938-ban az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem (76 dollár) csak Bulgáriában (68 d.) és Jugoszláviában (68) volt alacsonyabb. Viszont kétségtelen, nem éheztek, bár az egyoldalú táplálkozás miatt a pellagra még népbetegséggé szedte áldozatait. Az egy főre számítható kalóriefogyasztás nem sokkal maradt alatta az európai átlagnak. (Romániában 2760, Németországban 2960, Dániában a legmagasabb: 3420.²⁸) A gyermekhalandóság viszont rekordot ért el, akár csak a férfi és női várható életkor.²⁹ És közben Romá-

²² *A History of Romania*. Szerk. Kurt W. Treptow. Iași, 1996. 406.

²³ Bogdan Murgescu: *România și Europa*. Iași, 2010.

²⁴ C. G. Rommenhöller: *Groß-Rumänien*. Berlin, 1926. 451.

²⁵ Murgescu: *România și Europa*, 222.

²⁶ Rommenhöller: *Groß-Rumänien*, 163

²⁷ Murgescu: *România și Europa*, 211., 215.

²⁸ Murgescu: *România și Europa*, 218.

²⁹ Murgescu: *România și Europa*, 219.

nia jobban leszakadt az európai országok többségétől. Ezért „ha a mai világ gazdasági racionalitásának megfelelően gondolkodunk”, Románia belépése az első világháborúba „félelmetes történeti hiba”. Viszont „a kor mércéjével mérve, amikor az állam és a nemzet érdekei fontosabbak voltak az egyéni érdekeknél, a politikai osztály döntése, a hadba lépés teljességgel igazolható”. Az „első világháború hatása – vagy másképpen szólva a Nagy Egyesülést célzó politikai elkötelezettség – magyarázza részben Nagy-Románia gazdasági kudarcát.”³⁰ Részben! Másrészt magyarázat: a földreform, az állami közigazgatás színvonalának romlása. Nyugati szakértők a korrupció és az adócsalások miatt szoktak volt és szoknak ma is szörnyülködni, de ez a korrupció és az adócsalás csak tünet.

Ki tagadná Közép-Európa balkanizálása önmagában a térség dekonstrukciója? A győztes nyugati hatalmak cégei ugyan megszerezték, amit tudtak, és a vesztesek hitelrabszolgásként is gondoskodtak. De Romániáról is. Argetoianu immár Németország feltörésének éveiből visszatekintve azon kesergett, hogy „gazdasági újjáépítésünk szükségessége arra kényszerített, hogy a gazdag nyugati hatalmak kerékvágásában maradjunk, a morzsákat lesve, amelyek lehullnak azok asztaláról, akik megadták nekünk a Nemzet Kiegészítését, miközben gúnyt űztek belőlünk.”³¹ Ez persze túlzás, mert őszintén aggódtak is, hogy esetleg Románia nem tudja visszafizetni a kölcsönöket. Ezért a szakértők olykor nagy empátiával szóltak a román népről. És rosszallták, hogy a Brătianu-féle liberális iparvédelem nem az idegen tőke pusztításától akarja megvédeni a lakosságot, hanem a nemzeti források kihasználásából származó profitot akarja megszerezni.³² Werner Sombart, a kapitalizmus híres monográfusa szerint éppen a román agrárexport lenne a kapitalista haladás fő eszköze, az önellátás csalóka elképzelés, felülről nem lehet kikényszeríteni. A földreform monográfusa pedig elítélte a román elitet, mert ugyan a körülmények kényszerítették földreformra, de a szükséglet nem nemzeti előnyre lehetett volna használni, csak hogy az állam nem a földműveseket nem támogatta, hanem az ipart. Holott két

³⁰ Murgescu: *România și Europa*, 225.

³¹ Argetoianu: *Memorii VIII*. 204

³² Henry L. Roberts: *Rumania. Political problems of an Agrarian State*. Yale, 1969. 74.

út kínálkozott volna a kibontakozásra: a munka és a piaci feltételek lassú és fokozatos megteremtése, vagy pedig az idegen tőke gyors bevonása. De mivel privilegizált uralkodó osztály volt, nem az első lehetőséggel, nacionalizmusa miatt pedig a második megoldástól is elzárkózott. Holott Lenin is felismerte, hogy a jómódú parasztság valós pszichológiájára kell alapozni a gazdasági fejlődést.³³ Csakhogy a bűvös körből nem sikerült kitörni: a paraszt nem kapott elegendő hitelt, mert elmaradott technikával gazdálkodott, ez a technika pedig nem fejlődött, mert hordozója nem kapott hitelt.³⁴

A fejlődés a fejletlenséget csak még fájdalmasabbá tette, közelebből a falu és a város közötti kontraszthatás. A város a nyugati civilizációt képviselte, vagy az arra mutató utat. Igaz, 175 város közül még 114-ben nincs csatornázás, 108-ban nincs vízvezeték-hálózat. De a Nemzeti Bank egyik igazgatója szerint „A városok és vásárhelyek polgársága előre menekül, hevesen és válogatás nélkül ülteti át az új és változó civilizációs formákat; és pontosan ilyen gyorsan felejt el, ahonnan jött és azt, hogy visszatekintsen,” és így „nem csökkenti a város és a falu, a polgárság és a parasztság közötti civilizációs távolságot.”³⁵ Olasz utazó ugyanezt tette szóvá: nincs öntudatos kispolgárság, amely kapcsolatot tud teremteni a gazdagok és a szegények között. A kispolgár szégyelli, hogy kispolgár. A kiskereskedő és a kézműves mihelyst elég pénzre tett szert, leveti a népi öltözéket és angol ruhát ölt, régi kapcsolataitól is lakásváltoztatással igyekszik megszabadulni.³⁶ Szomorú kép, de nem ilyen egyhangú a társadalmi táj. Igaz, a kulákosodás jelzi a nyomorból való kiutat, de azt is tudjuk, hogy a basaparaszt rosszabb, mint a földesúr. Anton Balota, kitűnő folklorista, nem bírta a paraszti nyomor látványát, inkább eladta atyai földbirtok-örökségét, csakhogy ne legyen dolga a szegényekkel, és aztán 1941-ben könyvet írt arról, hogy a falu a román élet forrása.³⁷ De milyen falu? Német szemlélő szerint az erdélyi paraszt nem prole-

³³ Mitrany: *The Land*, 575–576.

³⁴ Roberts: *Rumania*. 83.

³⁵ Murgescu: *România și Europa*, 271.

³⁶ Paolo Terruzzi: *La grande Romania*. Milano, 1931. 167.

³⁷ CNSAS, I 234303/1. 77.

tár, mint az ókirályságbeli, hanem a középosztályhoz számít.³⁸ Pontosabban, az erdélyi középosztály nem tagadta meg saját paraszti eredetét. A kérdés az volt, hogy miként lehetett az ország lakosságát olyan nemzetté integrálni, amely megfelelt egy-egy elitcsoport nemzetfelfogásának. És mivel ezek a felfogások is eltértek egymástól, bár a nemzet szolgálatát közös célként vallották, maradt a pártpolitikai szómágia, és az érdekharc.

A szegénység és az agrárkérdés megoldásának lehetetlensége aláásta a parlamentáris rendszert és erősítette a politikai pártok osztódását. A gazdaság egyes szektorai a mezőgazdaság rovására fejlődtek, ezért nagy a kísértés a megtermelt javakat spekuláció, monopóliumok és politikai befolyás révén elosztani. A gazdaságból nem lehet levezetni a politikai életet, de elvonatkoztatni sem lehet a gazdaságtól.³⁹ „Minden komoly ember számára a jelen pillanatban Romániában nincsenek megoldandó politikai problémák, hanem csak gazdaságiak”⁴⁰ – vélte Constantin Argetoianu, a cinizmus nagy mestere a '20-as évek végén. Csakhogy a politikában dőlt el, hogy a gazdasági problémákat miként lehet megoldani. És a lassú gazdasági növekedés erősítette a politika élet dinamizmusát. A politikai téren dőlt el, hogy egyének és csoportok miként részesülnek az ország javaiból. A hatalmi harc integrált. Mindenkinek szüksége volt ellenségre és barátára, ellensége ellenségére...

³⁸ Wolfgang Höpker: *Rumänien diesseits und jenseits der Karpathen*. München, 1936. 63.

³⁹ Henry L. Roberts: *Rumania. Political problems of an Agrarian State*. Yale, 1969. 84.

⁴⁰ Argetoianu: *Memorii*, VIII. 227.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Hasznos-e az „etnikum” kategória a romák munkaerő-piaci integrációjában? Magyar és spanyol esettanulmányok

Messing, Vera – Bereményi, Bálint Ábel: Is ethnicity a meaningful category of employment for Roma? A comparative case study of Hungary and Spain = Ethnic and Racial Studies, Vol. 40, 2017, No. 10, 1623–1642. p.

A cikk arra keresi a választ, hogy a munkaerő-piaci intézkedések mennyire képesek valójában megszólítani a munkanélküli roma lakosságot Magyarországon, illetve Spanyolországban. Míg Magyarországon a munkanélküli romákat általános foglalkoztatást ösztönző programokkal kívánják bevonni az aktív dolgozók soraiba, Spanyolország összetettebb rendszert alkalmaz, amelyen belül az egyes etnikumoknak szóló programok külön hangsúlyt kapnak. Az elemzés egy 2012-2013-ban elvégzett, széleskörű összehasonlító kutatás eredményeire támaszkodik, és bemutatja, hogyan működnek ezek a programok a gyakorlatban egy-egy helyi kontextusban. Mint az közismert, a romák ritkán jutnak stabil, teljes munkaidejű állásokhoz – ehelyett rosszul fizetett, bizonytalan vagy időszakos munkákat végeznek. A kérdés tehát az, hogy hogyan lehet célzottabbá tenni ezeket a segítő programokat, hogy valóban elérjék a célcsoportot.

A sikernek nem az az egyetlen fokmérője, hogy a romák-e a célcsoport, hanem az is, hogy milyen minőségű az a program, azaz milyen valós lehetőségeket kínál arra, hogy a résztvevők munkaerő-piaci helyzete javuljon. Azonban sem Magyarországon, sem Spanyolországban nem gyűjtenek szisztematikusan adatokat ezen programok résztvevőinek etnikai hovatartozásáról. Normatív eredmények helyett a cikk azon programok kialakítását és a célcsoportot meghatározó stratégiáit

mutatja be, amelyek potenciálisan érinthetik a romákat, illetve megvizsgálják, hogy mi okozza a romák hátrányos helyzetét a munkaerőpiacon egy adott környezetben. Magyarország és Spanyolország összehasonlítása természetesen kényes kérdés a romák sokféle identitása, hagyományai és történelme, illetve a két ország eltérő politikai és gazdasági helyzet miatt.

Az, hogy az Európai Unió kiemelt figyelmet fordít a romák integrációjára, és ez a szándék az intézkedések és a támogatások szintjén is megjelenik, mindenképpen jelentős lépés az ügy szempontjából, ugyanakkor több kérdést is felvet. Ha az EU intézkedései nyomán a romakérdés európai üggyé válik, a romaellenes retorikát használó nacionalista politikusok ezt kihasználva a minimálisra csökkenthetik az egyes országok belpolitikai felelősségét. A másik probléma az egyenlő bánásmód kérdése, ugyanis minden tagország máshogyan próbálja felszámolni a diszkriminációt a munkaerőpiacon. Az etnikailag „felcímkezett” segítő programok hívei azt mondják, hogy az összes munkanélkülinek szóló programok önmagukban nem elégségesek, hogy kihúzzák a romákat (vagy más etnikai kisebbséget) szorult helyzetükből, mivel újratermelik az egyenlőtlenséget. Ugyanakkor a konkrétan romáknak szóló programok táplálják az előítéletes attitűdöket és azokat a sztereotípiákat, miszerint a romák érdemtelenül jutnak támogatáshoz. A tanulmány felvet egy harmadik utas megoldást is, miszerint magát az egyenlőséget kellene normává tenni, és így egy hosszú távú stratégia keretében nem csak felismernénk és kijavítanánk az egyenlőtlenséget előidéző strukturális okokat, hanem rendszerszinten próbálnánk megváltoztatni a társadalomban az erőviszonyokat meghatározó intézményeket.

Gondot jelent az is, hogy a „roma” kategória használata azt sugallja, hogy a romák homogén csoportot alkotnak. A valóság azonban az, hogy sokféle identitással rendelkeznek, számos különböző nyelvet beszélnek, és társadalmi státuszuk és integrációjuk szintje is eltér. A romák beazonosítása a közpolitikákban tehát alapvető etikai és módszertani kihívás. Alapvetően két megközelítés létezik a roma etnikum azonosítására: az önmeghatározás, illetve a közvetlen környezet általi besorolás. Spanyolország és Magyarország között jelentős eltérés mutatkozik a téren, hogy kik vallják magukat romának és ezzel szemben kiket tart annak a környe-

zetük. Ennek oka az eltérő történelmi háttérben, a múltbéli üldöztetésben és kirekesztésben, a multikulturalizmus eltérő társadalmi megítélésében keresendő. A romák eltérő percepciója azonban messzemenően kihat az intézkedések kialakítására, a lehetséges résztvevők halmazára, valamint az intézkedések megvalósításának nyomon követésére és értékelésére is.

A cikk egy összehasonlító jellegű kutatási projekt eredményeit használja fel, és kétféle adattal dolgozik: a programokkal kapcsolatos reakciókkal, illetve empirikus esettanulmányokkal. Ez utóbbiakra két kisvárosban és környékükön került sor öt országban, köztük Spanyolországban és Magyarországon, 2012 novembere és 2013 májusa között. Magyarországon a terepmunka a 16,000 lakosú Bikaváron zajlott, míg Spanyolországban a 200,000 lakosú Teixidorban, közel a mediterrán tengerparthoz. A kutatást úgy tervezték meg, hogy minden érintett főlől érkezzon információ, tehát készítettek interjúkat a programok lebonyolítóival, a programokra rálátással rendelkező tisztviselőkkel, civil szervezetekkel, munkaadókkal, valamint a helyi roma közösség vezetőivel. Fókuszcsoportokat is szerveztek munkanélküli romák számára, és a foglalkoztatással, a programokban való részvétellel és a diszkriminációval kapcsolatos véleményükről kérdezték őket.

Európa országaiban nem gyakori, hogy konkrétan egy-egy etnikumra szabnák valamely munkaerő-piaci programot. Spanyolország azonban kivételnek számít ACCEDER nevű programjával. A spanyol modell három aspektus kiegyensúlyozott keverékén alapul: egy befogadó jellegű, mindenkire kiterjedő jóléti rendszer, egy pragmatikus megközelítés a társadalmi kirekesztettség leküzdése érdekében és kompenzációs intézkedések kifejezetten a romák számára. A program etnikai irányultsága nemcsak a programok szintjén jelenik meg, hanem a támogatások kiosztásának szintjén is. A Fundación Secretariado Gitano (FSG), amely a legnagyobb romapárti civil szervezet Spanyolországban és ahol a dolgozók 40 százaléka roma, közvetlenül vesz részt az európai támogatások kezelésében és a projektek megvalósításában, így aztán a roma integrációt támogató FSG-programok stabil és kiszámítható anyagi forrásokkal rendelkeznek. A megvalósító személye azt is lehetővé teszi, hogy etnikai adatokat gyűjtsenek, és lássák, hogy mennyire sikerült elérni a munkanélküli romákat. A másik spanyol sajátosság a

komplex megközelítés: nemcsak a munkanélkülit támogatják, hanem a családtagjait és a munkaadókat is.

Magyarországon más a helyzet. Itt az EU roma integrációra szánt támogatásait a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség osztja szét, amelyben a romák nem képviseltetik magukat. Történt ugyan egy erőtlen kezdeményezés egy részben romákra „kihegyezett” foglalkoztatási program beindítására, de nem volt igazán sikeres. A résztvevőknek csupán 6,5 százaléka vallotta magát romának, miközben az általános célcsoportban (alulképzettek, korai iskolaelhagyók, régóta munka nélkül lévők, vagy akikre ez a sors várhat) a romák aránya jóval magasabb volt. Ráadásul súlyos területi és nemi aránytalanságok is előfordultak: azokon az elmaradott vidékeken sikerült a legkevesebb embert bevonni, ahol a leginkább kiszolgáltatott romák élnek, és roma nők is sokkal kisebb számban vettek részt a programban, mint roma férfiak.

Bikaváron a roma lakosság aránya kb. 15 százalék, az országos átlag duplája. Ha a közmunkát nem számítjuk, a munkanélküliség kb. 90 százalékos a romák körében, ami részben a térséget sújtó gazdasági válságoknak, részben az alacsony iskolázottságnak tudható be. 2008 előtt sokan a mezőgazdaságban vállaltak szezonális munkát, de 35-80 százalékos arányban ők végezték a közmunkát. Nem próbálták őket átképezni, vagy más módon hosszú távon visszaterelni a munkaerőpiacra. Ráadásul a helyi vízművek sem az eredeti szellemben élt az „egyenlő bánásmódot” hirdető közmunkaprogram adta lehetőséggel: elbocsátották a régi alkalmazottakat, és közmunkásokkal végeztettek nehéz és veszélyes árvízvédelmi munkát, miközben a cégnek ez egy fillérjébe sem került (hiszen az állam állta a foglalkoztatási költségeket). A közmunkaprogramban egyáltalán nem alkalmaztak romákat adminisztratív munkakörökben. Ezzel szemben az egyenlő esélyeket hirdető, átképzést és tanácsadást is magában foglaló program konkrétan megszólította a romákat, de nem kizárólag nekik szólt. Adminisztratív szempontból itt az gondot okozott, hogy a romák nem akarták papíron is romának vallani magukat, így a program adminisztrátorai nehezen tudták felmutatni a szükséges 20 százalékos roma részvételi arányt, egyes munkaadók pedig kerek pereg megmondták, hogy nem hajlandóak romákat alkalmazni.

Teixidorban a munkanélküliek jelentős része legfeljebb a kötelező iskolai tanulmányait fejezte be – ide tartozik a munkaképes korú romák zöme. A helyi romák leginkább bolhapiaci árusítással keresik meg a kenyerüket egyéni vállalkozóként. A bolhapiacokat azonban súlyosan érintette a közelmúltban lezajlott gazdasági válság, így a romáknak vissza kellett térniük olyan tevékenységekhez, amelyekkel korábban már felhagytak (pl. ócskavasgyűjtés, csencselés, gyümölcszsüretelés, építőipari segédmunka). A spanyol (katalán) munkahelyteremtő program is az egyenlő bánásmód elvén alapul, de számos, nem etnikai alapú hátrányos helyzetet nevez meg, amely feljogosít valakit a részvételre. A teixidori program (évente kb. 200 szerződéssel) sokkal kisebb dimenziójú, mint a magyar, viszont komplex: képességfejlesztést, tanácsadást és munkahelyekre való kiközvetítést is magában foglal. Ugyanakkor ennek a programnak sem sikerült integrálni a leghátrányosabb helyzetű romákat, mivel inkább középfokú végzettségűek vettek benne részt, akiből viszont nincs sok a térség romái között. Ezzel szemben az ACCEDER program sokkal több romát tudott megmozgatni. Romákra szabott programokat kínált a munkanélkülieknek, hogy aztán általános foglalkoztatást elősegítő programokba terelje őket. Ezt a „megkülönböztetett figyelmet” azzal indokolták, hogy az általános programokban eleve diszkrimináció éri a romákat, tehát először az ACCEDER programon keresztül segítik őket, egyenlő esélyt biztosítva nekik. Ez a kettős rendszer azonban paradox módon az etnikai alapú diszkrimináció veszélyét hordozza magában. Ráadásul az ACCEDER nagyban függ az általános gazdasági környezettől. A gazdasági válság óta az ACCEDER-en keresztül munkához jutó romák száma is jelentősen csökkent, tehát a munkaerő-piaci integráció pont akkor tűnik kevésbé hatékonynak, amikor még inkább szükség lenne rá.

A kutatók úgy találták, hogy önmagukban sem a mindenkinek szóló programok, sem pedig a konkrétan a romákat célzó programok nem képesek elérni és támogatni a kiszolgáltatott helyzetben lévő munkanélküli romákat. A legnagyobb nehézséget az okozza, hogy hogyan lehet megfelelő egyensúlyt teremteni az etnikai pántlikával ellátott programok és az általános célközönségnek szóló programok között úgy, hogy valós választ adjunk a regionális és helyi körülményekre. Az

egyik lehetőség az, ha a hátrányos helyzetű csoportot bevonják a hatalmi struktúrák minden szintjén, hogy képviselhesse saját tagjait: így a támogatások elosztásába, a programok megtervezésébe, megvalósításába és felügyeletébe. Ezt a modellt valósítja meg a spanyol ACCEDER integrációs program, ahol a romák nemcsak részesülnek a támogatásokból, hanem a tervezésben és a megvalósításban is részt vesznek.

Pethő-Szirmai Judit

Képviselő, kisebbség és választási reform: A palesztin kisebbség esete Izraellel

Kook, Rebecca: Representation, minorities and electoral reform: the case of the Palestinian minority in Israel = Ethnic and Racial Studies, Vol. 40, 2017, No. 12, 2039–2057. p.

A modern demokráciát jelentősen meghatározza, hogy mennyiben képes az állampolgárai képviselőre. Habár a történelem során a képviselő és a demokrácia fogalmai gyakran nem estek egybe, napjainkban a demokratikus állami hatalom legfőbb mércéje a választói képviselő. Így a képviselővel kapcsolatos ügyek a demokrácia lényegét érintik: a demokratikus rendszerek abból nyerik legitimitásukat, hogy képesek-e megfelelően és alapvetően képviselni az állampolgárok érdekeit. Nagyon sok demokráciában élnek azonban olyan – többnyire etnikai, faji vagy vallási – kisebbségek, amelyek úgy érzik, hogy az ő érdekeiket senki sem képviseli igazán.

A cikk azt vizsgálja, hogy az Izraelben nemrégiben végrehajtott, választási rendszert érintő módosítás (ti. a parlamenti küszöb felemelése 2 százalékról 3,25 százalékra) miként hatott a palesztin nemzeti kisebbség politikai képviselőre a 2015-ös parlamenti választásokon. A szerző állítása szerint a küszöb felemelése közvetlen hatást gyakorolt a palesztinok képviselőre, méghozzá arra ösztönözte a palesztin vezetést, hogy kiszélesítse ideológiai platformját és befogadóbbá tegye a palesztin politikai programot. A szerző úgy gondolja, hogy a választási rendszer kialakítása nemcsak a képviselő mértékét befolyásolja, hanem azt is,

hogy milyen ügyek és csoportok képviselőjét vállalják fel az egyes pártok. A választói küszöb felemelése Izraelben egyrészt azt eredményezte, hogy egyesültek az addig széttöredezett erők, és egy nagyobb kisebbségi párt jött létre. Másrészt a képviselt érdekek köre is kiszélesedett, ezáltal pedig az izraeli palesztin társadalom szélesebb rétegét sikerült megszólítani. Összességében tehát a küszöb felemelése jót tett a palesztin kisebbségnek.

A demokráciában élő kisebbségekkel kapcsolatos aktuális szakirodalom három alapvetés körül forog. Egyrészt, hogy a választási rendszerek központi szerepet játszanak a hatalom legitimitásában, másrészt, hogy a legitimitást az etnikai alapú politikai képviselő megerősíti, harmadrészt pedig, hogy a képviselőnek valamennyire arányosnak kell lennie ahhoz, hogy az egyes csoportok úgy érezzék, az ő identitásukat is közvetlenül képviselik a politikai intézményekben. Mindezek alapján az az általános vélekedés, hogy a különböző választási rendszerek közül az arányos képviselő alapulók képesek a legjobban képviselni a peremhelyzetben lévő kisebbségek követeléseit. Emellett az is elfogadottnak számít, hogy az egyes önálló identitással rendelkező kisebbségeket azok tudják a leghatékonyabban képviselni, akik maguk is a csoport tagjai.

A szerző azonban vitatja azt az állítást, miszerint míg a kisebbségi-többségi viszonyokra hatást lehet gyakorolni az intézményrendszeren keresztül, arra, hogy ki mit képvisel, viszont nem, mivel a követelések magából az identitásból fakadnak. Az ő véleménye szerint a választási rendszer kialakítása azt is tudja befolyásolni, hogy mit képviselnek a politikai pártok, tehát a képviselő bármely formája alkalmas lehet a kisebbségek hatékony képviselőjére. Szerinte tehát nem az arányos képviselő és nem az alacsony parlamenti küszöb garantálja a kisebbségi érdekek hatékony képviselőjét.

Izraelben parlamentáris demokrácia van, többpártrendszerrel és arányos képviselői rendszerrel. Az idők során azonban a parlament rendkívül felaprózódott. Egyetlen pártnak sem sikerült soha önállóan többségi kormányt alakítani: Izrael történetének mind a 34 kormánya koalíciós kormány volt. Más arányos képviselői demokráciákkal szemben Izraelben az egész ország egyetlen választókörzetet alkot 120 képviselői székkel. Bárki könnyedén indulhat a választásokon, elegendő

ugyanis 100 aláírást gyűjteni, kb. 580 dollárnak megfelelő összeget letenni, és a választás napján átlépni a szükséges parlamenti küszöböt. A laza bejutási feltételek – Izrael plurális és megosztott társadalmával párosulva – egyre inkább megosztották a politikai rendszert. Azon túlmenően, hogy mély szakadék húzódik a bal- és a jobboldal között, számos identitásalapú konfliktus is éket ver a különböző nemzeti, etnikai és vallási csoportok közé: a zsidó többség és az arab palesztin kisebbség, a javarészt szekuláris többség és a jelentős kisebbséget alkotó ortodox zsidók, az európai származású zsidók és a közel-keleti és észak-afrikai zsidók ellentétei kibékíthetetlennek tűnnek.

E szakadékok miatt egyre polarizáltabbá vált az izraeli társadalom. A folyamat visszafordítására tett erőfeszítés eredményeként apránként egyre feljebb emelték a parlamenti küszöböt: 1951-ben még 1 százalék volt, a 2015. januári reform után pedig már 3,5 százalék. Ez utóbbi reformot 2014 márciusában fogadta el a parlament, és 2 százalékról emelte fel a küszöböt a fenti értékre. A parlamenti bejutást egy-egy párt számára tehát nagyjából négy képviselői hely megszerzésétől tették függővé. A kormányzási törvény céljaként a rendszer megreformálását hirdették meg: azaz egy erős végrehajtó és törvényhozói hatalom létrejöttét, amely képes lesz majd nehéz és megosztó ügyekben is törvényeket hozni és politikákat megvalósítani. Ez a racionális célkitűzés azonban heves ellenállást váltott ki, hiszen több pártnak is nehézséget jelenthetett négy parlamenti szék elnyerése, és kiszorult volna a parlamentből. A legtöbb vesztenivalójuk a palesztin pártoknak volt. Mivel mind a négy párt egyenként négy hellyel rendelkezett, még az is könnyen előfordulhatott volna, hogy egyikük sem jut be a parlamentbe, és mivel a palesztinok érdekképviselőjét egyedül a palesztin pártoknak tulajdonították, ezáltal a palesztinok képviselője teljesen megszűnt volna.

A palesztin kisebbség a zsidó állam lakosságának 18 százalékát teszi ki. Egyszerre alkotnak vallási, nemzeti és nyelvi kisebbséget. Bár hivatalosan egyenrangú állampolgárok Izraelben, az állam és a palesztin kisebbség kapcsolata korántsem felhőtlen. Számos izraeli zsidó nehezen tud különbséget tenni saját palesztin állampolgárainak érdekei és identitása, illetve a nagyobb palesztin népé között, amellyel szemben Izrael alapítása óta súlyos etnikai-nemzeti konfliktusban áll. A palesz-

tin kisebbség tagjait gyakorlatilag másodrangú állampolgárokként kezelik. Kevesebb forrás jut rájuk az állami költségvetésből is úgy az oktatás, mint a jóléti és az egészségügyi kiadások terén. Ezért aztán a palesztin kisebbség jórészt kizárólag palesztin lakosságú falvakban lakik, a gyerekeik arab iskolákba járnak, és a munkaerőpiacnak csak bizonyos szektoraiban alkalmazzák őket. Egyik jelentős legitim joguk a politikai képviselővel való jog, ezért is érintette őket annyira érzékenyen ez a reform. Ráadásul, bár folyamatosan növekedett a palesztin képviselők által betöltött parlamenti helyek száma, még mindig nem rendelkeztek arányos képviselettel, mivel nagyon alacsony volt köreikben a szavazási hajlandóság.

A választási reform hatályba lépésének egyik drámai következménye az volt, hogy a négy különböző palesztin listát egyesítették, és megszületett a négy párt (Hadash, Balad, Ta'al és Ra'am) Közös Listája. Az első 14 helyet, amelyek megszerzésére reális esély látszott, arányosan osztották el egymás között a pártok szavazóbázisa alapján. Ebbe a 14-es keretbe bekerültek keresztény, muzulmán és drúz jelöltek, illetve két nő is. A lista tehát politikailag reprezentatív, illetve gender- és vallásérzékeny is volt. Bár korábban is történtek már lépések egy Közös Lista felállítására, a kormányzási törvény adta meg a szükséges lökést. Bár sokan szkeptikusak voltak azzal kapcsolatban, hogy a négy párt különbözőségét hogyan lehet majd áthidalni (pl. az iszlamisták és a kommunisták között), az egyesülést mégis széleskörű támogatás övezte, hiszen sokan egyfajta túlélési mechanizmust láttak benne, míg mások valódi politikai lehetőségként üdvözölték.

A választásokon végül a Közös Lista 13 parlamenti helyre tett szert, azaz kettővel többre, mint az előző választásokon. A palesztin szavazati részvétel 56,5 százalékról 63,5 százalékra nőtt. Mindezeknek köszönhetően a Közös Lista az izraeli parlament harmadik legnagyobb pártja lett, ami átlagosan két képviselői helyre jogosítja fel a pártot az összes parlamenti albizottságban. Ez páratlan siker a palesztin kisebbség számára, és mind jelképesen, mind a politikai befolyást illetően hatalmas jelentőséggel bír. A választási rendszer átalakítása nyomán megtörtént a palesztin egyesülés, ami magasabb arányú politikai képviseletet eredményezett, illetve nagyobb politikai láthatóságot és részvételt az izraeli

parlament munkájában. Így tehát a bejutási küszöb megemelése volta-képpen javította a kisebbség választási eredményét.

Ezen túlmenően abban is változás történt, hogy kiket kíván képviselni a Közös Lista. Az egyesült párt deklarálta, hogy képviselni kívánja az összes jelentős identitást a palesztin társadalmon belül, így a nacionalistákat és a szocialistákat, a férfiakat és a nőket, a szekularistákat és az iszlamistákat. A múltban gyakran érte az a vád a palesztin pártokat, hogy nem is törődnek a választóközzükkel, minden idejüket a megszállás elleni küzdelemmel töltik. A Közös Lista azonban megalakulásától kezdve azt hirdeti, hogy a helyi palesztin lakosság szószólójaként fog fellépni és a hétköznapi életük érintő kérdésekben fogja az érdekeiket képviselni. Ennek szellemében működésük első évében 400 törvényjavaslatot nyújtottak be pl. a keresztény iskolák finanszírozásával, az egyetemi ösztöndíjak megemelésével, az építési engedélyezési eljárás megkönnyítésével és a beduin nők jogaival kapcsolatban. A Közös Lista tehát Izrael palesztin lakosságának helyi érdekeiket kívánja előtérbe helyezni. Sőt mi több, magát az izraeli demokráciát és más, nem palesztin, hátrányos helyzetű emberek megsegítését is a zászlajukra tűzték, és számos törvényjavaslatot nyújtottak be ezekkel a témákkal kapcsolatban.

Egy évvel a Közös Lista választási sikere után még korai lenne mérleget vonni. Úgy tűnik, hogy miközben csökken a választók bizalma Izrael demokratikus intézményeiben, erősödik az igény egy újfajta vezetés és képviselet iránt. Ugyanakkor az, hogy a Közös Lista már önmagában is képes volt egy egységesebb és sokszínűbb palesztin szavazói bázist megmozgatni, arra utal, hogy a kisebbségi képviselettel kapcsolatos kutatásoknak a jövőben túl kell lépniük a hagyományos kategóriákon, és kreatívan kell gondolkodniuk arról, hogy a választási rendszer kialakítása miként tud nagyobb kohéziót és legitimitást biztosítani az ilyen típusú társadalmakban.

Pethő-Szirmai Judit

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

A horvátországi német kisebbségi múlt irodalmi emlékezete horvát nyelvi köntösben (L. Bauer, Sl. Šnajder, M. Jergović)

Cvetković-Sander, Ksenija – Sander, Martin: Koffermenschen, Donauschwaben, Partisanen. Das Bild der Deutschen in der neuen kroatischen Literatur. = Deutschlandradio 14.07.2017. – www.deutschlandfunkkultur.de ; Rostás Eni interjúja Miljenko Jergović-tyal = http://konyves.blog.hu/2017/09/09/miljenko_jergovic; Miljenko Jergović: Ott, ahol más emberek élnek = <http://www.litera.hu/hirek/miljenko-jergovic> (az oldalak elérése: 2017.10.30.)

A hitleri balkáni front feladása után berendezkedő titói Jugoszlávia könyörtelenül leszámol kisebbségi németiségével, s a meggyötört, elüldözött népesség emlékét is kiiktatja hosszú évtizedekre. A török hódoltság utáni magyarországi Habsburg-telepítések Trianonban elcsatolt peremeinek (Szlavónia) és szórványainak is ez a sorsa Horvátországban. A leszámolás nyomatakát csak növeli a birodalmi német érdekeket kiszolgáló usztasa bábállam kereteiben gyakorlattá vált kollaboráció. A lezáruló életvalóság, az egykor volt létproblematika menekült-körökből előlépő anyanyelvi tanúságtévők híján lényegében már az irodalmi emlékezet számára is elveszni látszott, mígnem hosszú lappangás után, igazán váratlan meglepetésképpen, horvát nyelvi köntösben kezdett megelevenedni. A rejtély kulcsa annak idején etnikai összefonódással létrejött családok leszármazottainak írói ambícióiban rejlik, melyek a nemzedéki számvetés igényével a családi emlékezet nyomába erednek. Sajátos jelenség tanúi vagyunk: a gyökerek akár két nemzedéken át is elevenek maradnak, s kedvező klímaváltozással felszínre is törnek. Esetünkben a jugoszláv összállam hanyatló időszaka s még inkább a

szétesése kínálta a megfelelő pillanatot. A riport szerkezetű rádióadás három párhuzamos, egymással a jelenben összeérő pályát mutat be, melyek törekvése a mai horvát irodalom egyik csomópontját jelzik. Az alkotópár szakértő tagja, K. Cvetković-Sander felkészültségét igazolhatja 2011-ben német nyelven megjelent, a pártállami Jugoszlávia nyelvpolitikai folyamatainak szentelt alapvetése: *Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien*.

Ludwig (Lujó) Bauer (*1941, Sisak) anyanyelvétől korán elszakított, szlavisztikai stúdiumot végzett, hosszú ideig sajtó- és kiadói területen tevékenykedő szerkesztő, oktató, szépirodalmi fordító, kezdetben gyermekíróként jelentkező szerző. Később kibontakozó elbeszélői pályáján az 1980-as évek elején foglalkoztatja először a világháborús eseményekbe belesodródó svábság vigasztalan sorsa. Fiktív szereplőkre írt „családkrónikáját” (*Kratka kronika porodice Weber*) egy-egy „kommunistaellenes” epizódja miatt (mint – Tito-partizán cselekményeként – egy ártalmatlan sváb honfitárs etnikailag motivált kivégzése) egészen 1990-ig nem tudja kiadatni. A tematika azután – most már a széles horizontú történelmi-emberi számvetés igényével – előkerül még egyszer a *Zavičaj, zaborav* c., a Frankfurti Könyvvásáron is bemutatott regényben (2010, megadott német címfordítások tükrében – *Heimat, Vergessen / Vergessene Heimat* – „Haza és feledés”), ahol is a regényfikció szerint a háborús antagonizmus a szüleit veszített és krajainai szerb családba befogadott sváb gyermek küzdelmes sorsában tükröződik. (Az édesapa SS-mundérban kerül a leendő nevelőapa fegyvere elé, aki ezt a titkot a gyerek előtt azonban mindvégig elhallgatja.)

Slobodan Šnajder (*1948, Zágráb) tulajdonképp dráma- és esszéíróként válik ismertté már a 70-es években, de publicisztikájával is széleskörű visszhangot vált ki, majd a háborús múlt, az usztasa-időszak örökségét faggatva nemzetközi hírnévre tesz szert *Hrvatski Faust* (1981) c. drámájával. A darab – a „Mephisto” c. magyar–német–osztrák film cselekményére emlékeztetően – egy zágrábi színházi Faust-előadás eseményei körül forog; a maga példázata a Faustot és Margitot alakító színészpár kivégzésével zárul. (Magyar szempontból tart számot érdeklődésre a *Confiteor*, Šnajder 1984-es, Sinkó Ervin életútját feldolgozó, az antifasiszta „Horvát Faust” antisztálinista párhuzamát kínáló dokumen-

tumdrámája. Mindkét mű olvasható magyar fordításban.) – Šnajder a titói időszakban baloldali elkötelezettségével lényegében rendszerhívó, egyes nyilatkozataiban ugyanakkor nyomatékkal megkérdőjelezi a horvátokkal kétszáz évig együtt élt, a 19. századi nemzeti mozgalmakban segédkezet nyújtó, de olykor még a Hitler-ellenes közdelemben is részt vállaló kisebbségi németiség háború végi, háború utáni elűzésének értelmét. Végül *Doba mjedi* (2015, a német címfordítása szerint – *Das eherne Zeitalter* –, Vaskor’) c. regényével felzárkózik L. Bauer számvetés-kísérelétéhez. A családtörténetből merítő konstelláció szerint a sváb apa az SS kötelékében kerül a keleti frontra, és orosz fogságból, az ellenkező politikai oldalon álló anya pedig a partizán-harcokból tér vissza. Fiuk csak haláluk után kezd elgondolkodni a két, egymással szembe menő, majd újratalálkozó sors jelentésén.

A horvátországi, vagy pontosabban a horvát-boszniai sváb emlékezetet idéző triász harmadik, legfiatalabb tagja Miljenko Jergović (1966, Szarajevó), aki családjával a bosnyák fővárosban élt, itt átélve a jugoszláv háború első néhány esztendejét is. Néhány verseskötetet követően tulajdonképp az ostromlott város életéről tudósító *Sarajevski Marlboro* (1994; magyarul: Szarajevói Marlboro, 1999) kötetével teszi le névjegyét a horvát irodalomban. Jergović a családtörténet tanúsága szerint anyai ágon német származású: anyai dédnagyapja még a Monarchia idejében települ át mint vasúti hivatalnok a családjával az akkor még magyar délvidéki Bánságból Dubrovnikba, majd innen a jugoszláv korszak kezdetén Szarajevóba. 1950-ben bekövetkezett haláláig minden erejével igyekszik maga körül németül beszéltetni az együtt élő nemzedékeket. A más nemzetiségű (horvát, szlovén, szerb) vők elé is elengedhetetlen követelményként állítja, hogy használni tudják a nyelvet. Az usztasa-időszakban a legnagyobb természetességgel bújtatja az ellenállókat, amit utóbb nagy szerencséjére a javára is írnak a felszabadítók. Négy generáció metszetében a családhoz tartozók identitásválasztása a nyelvtől függetlenül egyre tétovább, esetlegesebb. Egy tévedés-terhes SS-kaland az usztasa-állam színterén ebben a családban is előfordul. A kor-regény műfaja felé fordulva mindez bőséges tematikát kínál az író számára, aki ezzel besorol L. Bauer és S. Šnajder sváb emlékezeti vonalába. Előbb az apa-figurát dolgozza ki rövidebb formában (*Otac*,

2010), majd jóval bővebb szövegterjedelem mellett, dokumentatív elemekkel gazdagítva visszanyúl a négy generációs körkép egészére (*Rod*, 2013). A művek a pályatársakéval rokon szellemben illúziótlanul idézi meg a család életén három háború, három politikai rendszer ártaimaival átgázoló, az idő vak logikáját követő történeti-politikai fordulatokat. – Jergović ma a horvát irodalom talán legkiemelkedőbb (már több más, a Balkánt érintő háborúkkal, a horvát holokauszttal stb. foglalkozó műve révén kiérdemelten M. Selimović-, Angelus-díjas) prózaírója. A németországi közönség érdeklődését érthető hangsúllyal váltja ki az említett két, családtörténeti látkörű alkotás német kiadása (*Vater*, 2015; *Die unerhörte Geschichte meiner Familie*, 2017). Mint kiegészítő információt fűzzük hozzá az elmondottakhoz: a fent tárgyaltak nem, de Jergović három másik regénye magyarul is megjelent (*Diófa-házikó*, *Gloria in excelsis*, *Ruta Tannenbaum*). Még korábban pedig szemelvényeket adott műveiből többek között a Híd, a Holmi, a Magyar Lettre Internationale. 2017-ben a Dunapest fesztiválon találkozott magyarországi közönségével. Idekapcsolódik a „konyves.blog.hu” interjúja, valamint a Litera irodalmi portálon közölt figyelemre méltó írásrészlet Csordás Gábor fordításában, mely beillenék akár a *Rod* c. mű részletének, vagy legalább annak a summáját adja. A Litera 2010-ben készített interjút az íróval.

Komáromi Sándor

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

„A kultúra az általános kegyelem gyümölcse”

Geréb Zsolt: *Felsőcsernátoni Bod Péter egyházi író és irodalomtörténész emlékezete.* = *Korunk*, 2017. 9. sz. 32 – 37 p.

Háromszázötven éve született Bod Péter, az erdélyi protestantizmus kiemelkedő személyisége, aki megőrizve Kálvin János gondolatát, a kultúrát Isten ajándékaként az általános kegyelem gyümölcseinek tekintette, összhangban az erdélyi kálvinizmussal, melyben kibékül a humanizmus és az egyházi kultúra azáltal, hogy az antik műveltségtől kezdve a szárnyát bontogató természettudományosság minden kultúrkinccset Isten egyetemes életnyilatkozataiképpen fogtak fel és értékelték.

Bod Péter életútját kéziratban maradt önéletírása (*Naratio de vita Petri Bod*) alapján ismerhettük meg először, melyet Jancsó Elemér adott ki 1940-ben. Tanulmányában Mikes Kelemen mellett Bod Pétert tekinti az erdélyi anyanyelvű művelődés jelképének, aki nemzedékek el nem végzett tudományos munkáját igyekezett pótolni.

Felsőcsernát községben született, Kézdi széken 1712 február 22-én. Neveltetéséről, apja korai halála után Vég János gondoskodik. 1724 őszén a nagyenyedi kollégium diákja lesz, ahol ingyenes tanítást és cipójárandóságot nyer. 1729-ben klasszikus tanulmányainak végeztével Felsőbányára hívják rektor tanítónak, ahol három évet tanított miközben héber nyelvtudását is gyarapította, de legfőképpen pénzt szerzett a továbbtanuláshoz. 1732-ben beiratkozott az enyedi kollégium felső tagozatára, ahol bölcsészetet és teológiát tanult. Tanárai a kor neves személyiségei (Zágoni Aranka György, Hermányi Dienes József, Vásárhelyi Tőke István, Szigeti Gyula István). 1736-ban rábízák a kollégiumi könyvtár gondozását, így a régi könyvek kiváló ismerőjévé válik. Itt kezdi meg latin nyelvű egyháztörténete anyagának gyűjtését és ekkor fordítja le Kocsi Csergő Bálint latin nyelvű munkája nyomán a gályarab

protestáns lelkészek szenvedéseinek történetét *Kösziklán épült ház ostroma* (1737) címmel.

1739-ben a szászvárosi egyházközség meghívja az ottani iskola vezetésére, de az állást nem foglalja el mert a prédikátori hivatásnak kívánja szentelni magát és továbbtanulásra vágyik. 1741-ben elnyeri a leideni akadémia stipendiumát, ahová három hónapi utazás után érkezik meg és beiratkozik a Teológiai Kollégiumba. Három évet tölt itt (Bethlen Kata támogatásával) neves tanárok, teológusok és egyháztörténészek előadásait hallgatva. De látogatta az akadémia jogi, bölcseleti, szónoklattani, görög és római régiségteni, valamint a keleti nyelvekről tartott előadásait is. Részt vett bonctani, vegytani és csillagászati bemutatókon. Kiváló ajánlólevelekkel ellátva valamint árveréseken vásárolt hét (7) mázsa könyvvel gazdagodva tért haza 1743 novemberében Nagyenyedre.

Egy hónap múlva megtartja egyházi beköszöntő beszédét Bethlen Kata olthévi udvarában. Itt írja meg és adja ki írásmagyarázati műveit. *A Szenírás értelmezésére vezérlő magyar bibliai lexikont* (1746), *A Szent Bibliának históriája* (1748), *Szent Judás Lebbeus apostol levelének tanításokban foglalt magyarázata* (1749).

Ez idő alatt szervezi meg a gyülekezet hitéletét is. A tudós prédikátor indítására épített Bethlen Kata új kőtemplomot az eklézsiának. Ennek paplakába költözik Bod Péter feleségével, akinek korai halála után a nemes lelkű patróna gondoskodik Katalin nevű leányuk neveltetéséről. Közben a gyulafehérvári református egyházközség is meghívja papjának. Bethlen Kata önzetlenül engedi el, mert saját érdekénél fontosabb volt számára pártfogoltja tudományos jövője. Ő maga bízta Bod Pétert, hogy fogadja el a magyarigeni gyülekezet meghívását. A magyarigeni templomerőd ma is impozáns látvány. Itt élt és szolgált húsz éven keresztül Bod Péter és folytatta írói munkásságát. Főleg egyháztörténeti, egyházjogi és irodalomtörténeti kutatásokat folytatott. Papi jövedelmének harmadrészét könyveinek kiadására fordította: *Szent Heortokrates, avagy a keresztények között előforduló innepeknek és rendes kalendériumokban feljegyzett szentek históriája* (1757), *Szent Polykarpusz* (1766), *Synopsys juris cunnubialis* (1763).

Lelkipásztori kötelességének tett eleget, amikor Árva Bethlen Kata koporsója felett elmondta a „Tiszta fényes drága bíbor” címmel ránk maradt halotti beszédét 1762-ben.

Erdélyi utazásait mindig felhasználta arra, hogy gazdag kollégiumi és magánkönyvtárakban adatokat gyűjtsön a készülő *Magyar Athenas* számára. Ebben a legjelentősebb munkájában 485 írónak az életrajzát és munkásságát jegyezte fel. „Szándékom ez írásom által hazájoknak hasznára és ékesítésére és Isten dicsőségének terjesztésére élt jó emberek emlékezetét nyújtani.” Másik terjedelmes gyűjteménye a *Hungarus tymbaules (Magyar sírfeliratok) 1764.*

A tudós világ használatára kiadta Szenczi Molnár Albert által szerkesztett és Pápai Páriz Ferenc által kibővített *Latin–magyar szótárt* (1767). Ebben az évben írta meg az *Erdélyi Unitárius Egyház történetét (Leiden, 1776)*, és halála után 100 évvel jelent meg legfontosabb egyháztörténeti munkája *Historia Hungarorum ecclesiastica (Leiden, 1888–90)*.

1769-ben halt meg, számos műve maradt kéziratban. Sírköve ma megtisztítva fekszik a templom melletti sírkertben.

Cholnoky Olga

Jakó Zsigmond emlékezete

Oborni Teréz: Jakó Zsigmond és a kora újkor kutatása. = Erdélyi Múzeum, 2017.1.sz. 21–25 p.

100 éve született Jakó Zsigmond erdélyi történész, az egyetemese magyar tudományosság máig távlatokat nyitó képviselője.

Felfogását ma is korszerűnek, modernnek kell tekintenünk, mert leszámolt azzal a ma is élő hagyományos felfogással, amely éles határvonalat húzott a középkor és a kora újkor korszakolása között, Mohácsnál vagy Buda elesténél, de több írásában (már az 1940-es években) korszakokon átívelő folyamatokat rajzolt meg, mely felfogás az ún. „népesség- és településtörténeti” iskolához kötöttek. Ezek sorában említendő egyetemi professzora, Mályusz Elemér szerkesztésében az *Erdély és népei c.* kötetben 1941-ben megjelent tanulmánya, a másik pedig az *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban* címmel 1943-ban a *Magyarok és románok I.* kötetében. Ezekben az írásaiban megállapította, hogy a magyarországi román betelepülés vizsgálatánál, amely ezt a folyamatot két egymástól élesen megkülön-

böztethető, a 16 – 17. századi és újkori részre osztja. Jakó 2000-ben az Akadémián tartott előadásában megállapította, hogy az „ügynevezett török kor a pusztulásnak, az újranépesedésnek a gazdasági és társadalmi helyzetnek annyi eltérő változatával szolgált, hogy mai ismereteink mellett lehetetlen az egykori ország széthullott részeire minden esetben általános következtetéseket levonni.” Ebben az előadásában kívánatosnak tartotta a török kori település- és néptörténeti kutatások folytatását, olyan kérdésekben mint a magyarság és az ország egykori nemzetiségeinek kapcsolata, valamint az együttélés terei, a teljes forrásanyag felhasználásával. Rámutatott arra a tényre, hogy Erdély történetében az általában elismertnél is nagyobb súlya lehet az urbárium típusú forrásoknak, hiszen a „régí népesedési, nemzetiségi viszonyok, a falvak népét terhelő szolgáltatások szinte egyedül csak ezekből ismerhetők meg.” Az urbáriumok kiadásához készített bevezető tanulmánya pedig mai napig friss szemléletével alapozta meg az erdélyi fiskális várbirtokokra és gazdaságpolitikára vonatkozó alapvető ismereteket. Forráskiadásai követendő példák, amelyek számos további egyháztörténeti vizsgálatra adtak lehetőséget, valamint a magyar nyelvtörténeti kutatások számára is hasznos anyagot tett közzé.

Jakó Zsigmond a társadalomtörténet és a művelődéstörténet összefüggéseinek feltárása révén is páratlan értéket hagyott ránk. Forráselemzésen alapuló leírásai a mai olvasót is lenyűgözik, maradéktalan analízis és egyben szintetizáló látásmódjával.

1976-tól érdeklődése fokozatosan a művelődéstörténet területére fordult, mert ez a terület a szocialista Romániában viszonylag semlegesnek számított. Kiemelte a peregrináció rendkívüli szerepét, a papírmalmok és a nyomdák, a kezdődő felvilágosodás jelentőségét.

A gyulafehérvári Batthyaneumról, a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár gyűjteményéről, a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtáráról írott maradandó művei számos követőre találtak az utóbbi évtizedekben. Végezetül a szerző – Jakó Zsigmondra emlékezve – idézi egy 18. század eleji erdélyi írástudó szavát: „hogy én is azért az én maradékomnak (ha Isten megtartja) ezen következő írásom által holmi mostani dolgokat és occurentiákat általadhassak, leírtam mind ez hazában, sőt másutt is történt dolgokat, a mennyire végére mehettem, megírván.”

Cholnoky Győző

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA

Pártállami kisebbségpolitika a Duna-tájon, különös tekintettel a magyar kisebbségekre

Gruber, Ines (Bianca): Die Auswirkungen der Kommunistischen Ära auf die Minderheiten Mittel-Osteuropas (1945-1990) = Europa Ethnica. 74. 2017. 1-2. No. 22-28. p.

A tanulmány a maga kissé tág („Közép-Kelet-Európa kisebbségei”) tárgymegjelölésével ellentétben, mint kiderül, szűkebben csak Magyarországot (Ausztria nélkül) és a vele szomszédos államokat vizsgálja. (E tekintetben már mellékes is: a politikai földrajzi behatárolásra miért az avultabb formulát s nem a „kelet-közép-európai”-t használja.) Ami azt illeti, a teljes nagyrégió esetében a vállalt terjedelemből még egy valamire való vázlatra sem futná; még a leszűkített kereteken belül is csak igen vázlatos és hézagos, legfeljebb általánosságokban mozgó áttekin-téssel van dolgunk. I. Gruber dolgozata végeredményben a budapesti Andrassy-egyetemen 2015-ben védett PhD-értekezésre megy vissza, melyet a határon túli kisebbségi magyarsággal kapcsolatos 1989/90 utáni magyarországi politikának szentelt, épp csak időben visszalép a megelőző korszakra. (Disszertációja anyagából, nem keltve különösebb feltűnést, közölt az *Europa Ethnica* 2016. 3-4. száma). A témában természetesen még jóval korábbra kellene visszamenni ahhoz, hogy a második világháború utáni szituációt ne kelljen magyarázgatni. S valóban, szerző sem kerülheti el, hogy visszapillantásképpen a Habsburg Birodalomba betagolt történelmi Magyarország multinacionális viszonyaival kezdje, s folytassa a dualizmus-kori magyar állam magyarosító törekvéseivel, majd trianoni feldarabolásával, végül pedig második világháborús szerepével, területi revíziós politikájával egyetemben, mely utóbbi megfoghatóvá teszi a szomszédokhoz fűző viszony politikai feszültség-potenciálját is a tárgyalni kívánt időszakban.

Bár szó kerül a kisebbségi németsegről is, mint amelynek táji csoportjait a hitleri behatoláshoz kapcsolódó kollaboráció (rendre túlhiszterizált) vádja alapján Belgrád, Prága átfogó jogfosztással, elűzéssel sújtja akár mindjárt a hadi cselekmények után, ezért mégsem tényezői a csak később életbe lépő diktatúrák politikájának sem. A magyarországi (Hitler-szövetségesi előzmények mellett önmagában illegitim) változat kimondva – ki nem mondva gyakorlatilag a hamvába holt revíziós visszafoglalás övezeteiből menekülők megsegítését célozza, és meghatározott létszám „teljesítésével” le is áll. Az eredendően magyarországi, Trianonnal szintén szétválasztott kisebbségi németsegből, ha megtizedelve is, lényegében romániai, valamint – háborítatlanul hagyott hányadában – magyarországi közösségeik kapnak jövőt a pártállami színekbe öltöző Duna-tájon. (A kiűzött szudéta-németek mintegy 150 ezres maradványa a cseh-morva vidéken szétszórva hamar névtelenségbe vész.) A háborús kataklizma során szintén megtizedelt magyar kisebbség közösségei ezzel szemben valamennyi kistrégióban fennmaradnak, fő alanyivá válva az adott, rendre pártállami útra lépő országok változékony, esetenként széttartó kisebbségi politikájának, melyet az anyaországi közvélemény természetesen figyelemmel követ, nemkülönben (I. Gruber szerint) már kezdettől maga a párt-elit (?), mely egyes tagjaiban e külső tájakra verbuválódott. Innen húz vonalat a tanulmány azután Kádár János Trianont váratlan módon felemlítő, 1975. évi helsinki beszédéig, illetve többszöri, egyeztető célú találkozásáig a román államfővel.

I. Gruber utal a kisebbségi magyarságra kirótt, a közelmúltbeli ellentétek bizalmatlanságából fakadó, Prágától Belgrádig érvényesített kezdeti, büntető-elutasító-megszorító bánásmódra, ami az 1950-es évek első felétől vált többé-kevésbé elfogadó magatartásra. A kincstári-adminisztratív előjelű (a pártállami konszolidációt segítő) pragmatista gyakorlatot a nemzeti és nemzetiségi különbségek fokozatos „elhalásának” moszkvai forrású reménysége mozgatja („automatizmus-tézis”). Egyes anyaországok nyugtalankodására a tömbpolitika kereteiben a kisebbségi kérdés belülggyé nyilvánítása a válasz. (Ennek jegyében jut szinte hermetikusan elzárt helyzetbe Szovjet-Kárpátalja magyarsága.) Ebben a türelmi szakaszban az állampolgári „egyenlőség” kijelentésén, a diszkrimináció tilalmán túl nem kodifikált, elvi jogosultságokról, sokkal inkább

ad hoc biztosított, elemi engedményekről van szó az anyanyelvű oktatás, művelődés szintjein vagy a sajtó körében. Ezekhez képest igazán „nagyvonalú” gesztus (persze, egy milliós nagyságrendű kulturális-etnikai kisebbség megnyerésére) a kolozsvári egyetem Bolyai név alatt magyar intézményként történő újranyitása (1945) vagy az erdélyi Magyar Autonom Tartomány létrehívása (1952).

A fokozatosan egyensúlyba jutó kisebbségpolitikai viszonyoknak magyar vonatkozásban egy időre 1956 magyarországi forradalmának kisugárzása vet véget. A forradalom esetleges exportjától tartva a döntéshozók visszatérnek a megszorítások, ellenintézkedések gyakorlatához – a kolozsvári egyetem kolozsvári egyetem, az erdélyi tartományi autonómia átszervezésén, mind Szlovákiában, mind Erdélyben a regionális kisebbségi túlsúly közigazgatási-adminisztratív átszabásán át, többségi beköltöztetéssel a kisebbségi arányok átfogó hígításáig. (Kárpátalján az orosz betelepítés egyszerre az ukrán többséget és a magyar kisebbséget gyengíti.) Párhuzamosan zajlik az oktatási-művelődési terület eszközbeli kiüresítése. Újabb előremozdulást eredményeznek viszont – Szlovákián belül – az 1968-as „Prágai tavaszt” előkészítő mozgolódások, melynek erdélyi párhuzamát Ceaușescu különutas-reformer fellépése kínálja. (Utóbb a változásprogram nacionalista torzulása veti vissza az előremutató lendületet, mind a magyar, mind pedig a német kisebbség lassú, de kitartó exodusát is kiváltva.) A Prágai tavasz leverését követő csehszlovák „normalizálás” – a szlovákiai térfélnek tágabb teret engedve – mintegy a szlovák elitre bízva a magyarságpolitika további jövőjét, mely ennek jegyében küzdelmes szakaszoknak néz elébe. – I. Gruber tanulmánya a tömbön kívüli, de pártállami berendezkedésű Jugoszláviát jó ideig alig érinti. Ezen a ponton röviden jelzi: az országban, illetve a magyar ajkú kisebbség legfőbb tömegét átfogó Vajdaságban – nemzetközileg már korábbról – a háborút követő megtorlás-hullám lecsengésével magyar kisebbségi vonatkozásban is konszolidációs időszak indul, melyet 1956 szele sem zavar meg semmilyen formában, a 70-es évek titói decentralizálása pedig – különös tekintettel a vajdasági autonómiára (1974) – valódi reményekkel tölti el a nemzetiséget az engedmények, jogosultságok optimális kiszélesedését, megszilárdítását illetően.

A magyar pártállami politika némi tétlenkedést követően természetesen maga is kialakítja pragmatista gyakorlatát saját kisebbségei, közöttük a felezett létszámú németiség irányában. A folyamat közbülső állomásairól a dolgozatban nem sokat olvashatunk, de a szerző végül kitér az 1968-as magyarországi „reformokra” (?), melyek kisebbségpolitikai leágazásában (a téma kormányhivatali szintre emelése, jogosultságok bővülése és alkotmányos megerősítése) a nyelvvésztés határára érkező nemzetiségek felemelésének őszinte szándéka tükröződik. Egyben magvasnak ítéli a politika idekapcsolódó, a nemzetiségek „híd-szerpét” kiemelő jelszavát. – Megjegyeznénk: a tanulmány akkor juthatna e jelszó érdemét kézzelfoghatóbban értékelő konklúzióra, ha a „Magyarország és szomszédai” téma kisebbségpolitikai nézetét a névadó többségi etnikumok egymás területére kölcsönösen átnyúló kisebbségeinek (tehát magyarországi viszonylatban a németek mellett szerbek, szlovákok, románok stb.) tágabb együttesében vizsgálná.

Komáromi Sándor

NEMZETISÉGI JOG

Jog és szimbolika. A karintiai szlovén kisebbség befogadása a tartományi alkotmány kereteibe

Pirker, Jürgen: Recht und Symbolik. Die neue Verfassung des Landes Kärnten in Volksgruppenfragen. = Europa Ethnica. 74. 2017. 1-2. No. 2-8. p.

Az osztrák Karintia tartomány szlovén ajkú, őshonos kisebbségét megillető jogok elismerése és érvényesítése körül rendre kiújuló viták sorában 2011-ben – az 1976. évi, köztársasági szintű „népcsoport-törvény” adott cikkelyét módosítva – sikerült pontot tenni a nyelvi jogok körébe vágó kétnyelvű topográfiai jelzések kérdésére. Egyéb rész témákban ugyanakkor függőben maradtak további kisebbségi követelések, különös tekintettel a regionális és kisebbségi nyelvek európai kartájában (1992) vagy az ET 1995-ben kelt kisebbségvédelmi keretegyezményében foglaltakra. (Ld. Kisebbségkutatás, 2017. 2. 175-178. p.)

J. Pirker gráci jogász-politológus tanulmánya – 2017. februári kéziratzárral – a tartományi alkotmány (Landesverfassung) esedékes reformjának előzetes vitáiból merít, melyek alapvetően a szlovén nyelvet, illetve egyáltalán a kisebbségi közösség tartományi státuszát érintették. Több más irányú változtatásra is kiterjedő alkotmánymódosítást azonban időközben, június hóban elfogadták, nagyjában-egészében azzal a szöveggel, amely a cikk megírásának időpontjában mint tervezet tulajdonképp már rendelkezésre állt. Ekképp a közlemény mondandója – a véglegesített kép tükrében – épp annyira releváns, mint előtte, tekintése pedig jól szolgál az előzmények megvilágítására.

A vita a Jörg Haider-féle nacionalista „szabadság-párti” érát követően a 2013. évi tartományi választásokkal teret nyert néppárti-szociáldemokrata-zöldek koalíció égisze alatt indult. Alapkérdését kisebbségpolitikai szempontból a szlovén nemzetiség mint politikai tényező, illetve

nyelvi státuszának elismerése adta. A karintiai szlovének (egyszersmind a burgenlandi horvátok) az elvárásaikat bő hatvan év elteltével is még az 1955. évi Osztrák Államszerződés 7. cikkelyének elvi kikötéseihez viszonyítják, melyek gyakorlati megvalósulása minden előrelépés mellett – beleértve népcsoport-törvényt – hosszú évtizedeken keresztül számos kívánnivalót hagyott maga után. Valódi előrelépést jelentett az osztrák szövetségi alkotmány (Bundesverfassung) 2000. évi módosítása. Ebben (8.cikkely) a német nyelv egyetemleges hivatalos nyelvi státuszát természetesen leszögezve, legalább közvetett formában utalnak a kisebbségi nyelvek törvényileg elismert helyi, regionális szerepére, emellett elkötelezik magukat az adott nyelvi-kulturális örökség további jövőjének biztosítása mellett. A németnek mint kizárólagos államnyelv szerepének rögzítését a köztársasági Kis-Ausztria törvénykezésében kezdettől fogva a nemzetállami önmeghatározás indokolta a multinacionális Monarchiával szemben, mint arra a tanulmány maga utal, s ebből adott helyi kisebbségek jogproblematikái kapcsán sem kíván engedni. A szövetségi alkotmány-cikkely aktuális szövege Vogel Sándor hiteles-szabatos fordításában: (1) „A német nyelv, a nyelvi kisebbségek számára a szövetségi törvénykezés által biztosított jogok csorbítása nélkül, a Köztársaság államnyelve. – (2) A Köztársaság (a Szövetség, a tartományok és a községek) elismerik természetes nyelvi és kulturális sokszínűségüket, amely az őshonos népcsoportok által jut kifejezésre. E népcsoportok nyelvét, kultúráját, fennmaradását és fenntartását tiszteletben kell tartani, biztosítani és támogatni kell.” (ld. Vogel S.: A kisebbségi jogok kérdése Ausztriában. In: Regio. 2002. 3. 208. p.)

Ezt követően a tartományi alkotmány reformja kapcsán óhatatlanul felmerült a szövetségi alkotmány-cikkely konkretizálása a karintiai viszonyokra mindkét pontban (kitöltve, de meg nem haladva annak fogalmi terjedelmét), történetesen a szlovént, esetleg mint párhuzamos hivatalos („tartományi”) nyelvet, nemkülönben a nyelvhordozó népcsoport mint jogalany nevesítését illetően, az érdekérvényesítés további szélesítése, a reprezentáció megszilárdítása érdekében. Ebben a tekintetben olyan elképzelések húzódtak meg a háttérben, mint a tartomány-parlamenti (Landtag), valamint a kormányzati (Landesregierung) részvételének bővítése, elmélyítése (külön-választókerület, rendszeres szólásjog,

szinkrontolmácsolás, kisebbségi ombudsman, időközi beszámolók), a nyelvhasználati jogok további kiterjesztése (helyi önkormányzati meghallgatások, az iskolán kívüli oktatás-képzés, a gyógyászati, időotthoni ellátás stb. körében).

A vonatkozó passzusok a 2017 júniusában elfogadott tartományi alkotmány 5. cikkelyeként véglegesített szövege a Köztársaság megjelölését Karintia tartomány nevével helyettesíti, „őshonos népcsoportként” pedig a „szlovén népcsoportot” mond. Lényegében azonban mindkét bekezdésnél híven belesimul a szövetségi cikkely mondatkereteibe és szövegösszefüggésébe. Ugyanakkor önálló bővítéseket tesz. A nyelvi bekezdés – egyetlen szövegbővítéssel – a szövetségi cikkely magyarul idézett szövegét alapul véve így hangzik (változtatás és hozzátét kiemelve): „(1) A német nyelv Karintia tartomány hivatalos nyelve, azaz a törvényhozás, valamint – a nyelvi kisebbségek számára a szövetségi törvénykezés által biztosított jogok csorbítása nélkül – a végrehajtás nyelve.” (Eredeti szöveg: „Die deutsche Sprache ist die Landessprache, das heißt die Sprache der Gesetzgebung und – unbeschadet der der Minderheit bundesgesetzlich eingeräumten Rechte – die Sprache der Vollziehung des Landes Kärnten.”) A „törvényhozás, valamint [...] a végrehajtás nyelve” bővítmenyt, nem lévén kéznél hiteles szakértői kommentár, itt hirdetésben így interpretálhatnánk: a szövetségi cikkelyben a kisebbségi nyelv regionális jogaira vonatkozó ráutalást külön is aláhúzva rafináltan és finoman pontosít a tekintetben: a német nyelv mint államnyelv hivatalos tartományi-nyelvi státusza tulajdonképp mely vonatkozásokban veszi kizárólagosnak (ui. a törvényhozás és a végrehajtás szintjein), másutt pedig nem. A másik cikkely a tartománynév és a szlovén kategória behelyettesítése, egy összesítő kiterjesztés, valamint a szövetségi hivatkozás mellett marad fedésben a szövetségi cikkellyel: „(2) Karintia tartomány a szövetségi alkotmány-törvény 8. cikkelye, 2. bekezdése alapján *elismeri (társasági) természetes nyelvi és kulturális sokszínűségét, amely Karintiában a szlovén népcsoport által jut kifejezésre. Nyelvét, kultúráját (a tartomány) minden lakosa esetében tiszteletben kell tartani, fennmaradását és fenntartását biztosítani és támogatni kell.*” (Eredeti szöveg: „Das Land Kärnten bekennt sich gemäß Artikel 8 Abs. 2 des Bundes-Verfassungsgesetzes zu seiner gewachsenen sprachlichen und kultu-

rellen Vielfalt, wie sie in Kärnten in der slowenischen Volksgruppe zum Ausdruck kommt. Sprache und Kultur, Traditionen und kulturelles Erbe sind zu achten, zu sichern und zu fördern. Die Fürsorge des Landes gilt allen Landsleuten gleichermaßen. A két eredeti szöveg lelőhelye: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=LrK...>)

J. Pirker a 2. bekezdés utóbb véglegesült szövegtervezetéhez fűzött kommentárjában okkal-joggal észrevételezi egyébként a „nyelvét, kultúráját ... tiszteletben tartani, fennmaradását és fenntartását biztosítani és támogatni” – a szövetségi cikkelyt idéző – kívánalom-sor fogalmi homályát, illetve kétértelműségét a nyelv, a kultúra hagyományápolása és a kisebbségi identitás megőrzése között, még ha utóbbihoz végső soron csakis az előbbin keresztül vezethet az út, s levonja a következtetést, miszerint a szlovén kisebbség minden oldalú védelmének követelménye mégsem jut nyílt megfogalmazással kifejezésre a szövegben. Feltétlenül üdvözlendőnek tartja ugyanakkor a szlovén entitás és történeti-kulturális örökség kinyilvánított befogadását a tartomány jelen életébe és hagyományaiba, amivel az alkotmánycikkely korszakokon átívelő tartozást ró le a német arcú önképében megrögzött osztrák köztársasági köztudat ellenében, egyúttal a karintiai szlovének önbecsülését is erősíti szimbolikus-politikai síkon.

A még pályája elején álló szerző munkásságát minősíti témájában feltétlenül érdekesnek tetsző kötet tanulmánya, mely Karintia és Dél-Tirol párhuzamában vizsgálja a kisebbségvédelem alapvető nyelvédelmi feltételeit: *Minderheitenschutz und Sprachförderung: Pluralismustauglicher Minderheitenschutz am Beispiel des zweisprachigen Kärnten und dreisprachigen Südtirol. Perspektiven des Österreichischen Volkgruppenrechts* (Wien, 2017).

Komáromi Sándor

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Elfeledett elit. A zsidók nemesi rangra emelése az Osztrák Császárságban

Županič, Ján: *Zapomenutá elita. Nobilitace Židů v Rakouském císařství. = Historický časopis. 67. r. 2017. 1. no. 47-78. p.*

A zsidók nemesi rangra emelésének tanulmányozásával eddig viszonylag kevesen foglalkoztak. Alapműnek tekinthető a bécsi Genealógiai és Heraldikai Társaság elnökének, „Adler” Hansse Jäger Sustenaunak kéziratban maradt disszertációja, amelyben a nemesi rangra emelt zsidó családok sorsát dolgozza fel az 1848. évet megelőző időszakban, továbbá tartalmazza az 1500-tól 1918-ig nemesi rangot szerzett zsidó származású családok felsorolását is.

A tanulmány szerzője a már megjelent genealógiai kiadványok, és a németországi és ausztriai archívumok forrásanyagai segítségével igyekszik feltárni azoknak a zsidó származású személyeknek a pontos számát, akik nemesi rangra emelkedtek Ausztriában. Bemutatja azokat az időszakokat, amelyek mérföldkőnek számítottak a nobilitáció fejlődésében, felvázolja a nemesi rang elnyerése következtében a szociális struktúrákban bekövetkezett változásokat, és ebből a szempontból összeveti a zsidó származású nemességet a Monarchia nemességével.

Az irattári források alapján 1789-1918 között 260 személyt emeltek nemesi rangra, ebből 233 zsidó vallásút (ebből 24 főt ismételtlen, volt, akit már harmadik alkalommal), ez a szám azonban 133-ra csökken, ha kizárólag a saját érdemből szerzett nemesi rangot számoljuk.

De miért is vágytak a zsidók nemesi címre? Hiszen az 1867-es alkotmány teljes politikai és állampolgári jogot biztosított számukra. Az 1848. évet megelőző időszakban azonban ez nem volt így. Az ural-

kodó csupán a nemesi címer és a nemesi előnév elnyerése után adott a módosabb zsidóknak bizonyos kiváltságokat (szabad kereskedelem joga, ingatlan birtoklásának joga a gettón kívül is), de nemesi címüket csupán a 18. század végétől kezdik elismerni. A két időszak közötti határ az 1848. év volt.

A zsidó elit felemelkedésében a Monarchia csehországi területén rendkívüli szerepet játszottak a dohánymonopóliumban résztvevő kereskedők, a Dobruschka család (18. sz. végén konvertáltak, felvették a Schönfeld nevet és 1778-ban felvételt nyertek a nemesi rendbe) és a Hönig család (az állami szervekkel ápoló kiváló és szoros kapcsolatainak következtében az 1760-as évek elején bérbe vehették az osztrák és a cseh területet ellátó dohánymonopóliumot). 1764-ben megalakult a zsidó kereskedők konzorciuma, melynek mindkét család a tagja volt. A Hönig család a konzorcium alapítójaként jutott igen magas társadalmi pozícióhoz, Abraham Hönig 1781-ben átkeresztelkedett és felvette az Adam Albert Josef nevet, majd 3 évvel később nemesi rangot és nevet kapott (Hönig von Henickstein), legidősebb testvére Israel Löbl 1789-ben a Monarchia első zsidó vallású állampolgáraként Hönig von Hönigsberg néven nemesi rangra emeltetett.

Mind a Hönig, mind a Dobruschka családdal rokoni kapcsolatban álló Joachim Popper az államnak és a Habsburg-háznak tett érdemeiért 1790-ben II. Lipót által nyert felvételt a nemesi rendbe. 1780-tól uralkodói engedéllyel kiköltözhetett a gettóból, majd Prágában és Pilzenben házakat vehetett és a keresztények között élhetett.

A 18. és a 19. század fordulóján már jól látható, hogy a nemesi rang elnyerése egyre inkább összefüggött az államnak, a Monarchiának tett értékes szolgálatok (hadi műveletek finanszírozása, a hadsereg anyagi támogatása, hadirokkantak támogatása, stb.) elismerésével. Nathan Adam Arnsteiner *freiherr*-ré való kinevezése is hasonló okokra vezethető vissza.

A zsidó közösség tagjainak ajándékozott nemesi rang azonban magával hozott bizonyos problémákat is: pl. nagybirtokossá válhattak, ezáltal katolikus jobbagyok uraivá, egyházi és oktatási patronátussá is, és ezen jogokat sokan elfogadhatatlannak tartották. Miután Israel Hönig megvette a Velm nevezetű egykori egyházi birtokot, az alsó-ausztriai

rendek nem voltak hajlandók maguk közé fogadni, sőt halála az örökössei kénytelenek voltak eladni a birtokot a már említett rend folyamatos ellenállása miatt.

A zsidó származású nagybirtokosok száma 1848 után kezdett gyorsabban növekedni, miután sikerült megegyezésre jutni a katolikus egyházzal: a nagybirtok megvásárlása után a zsidó tulajdonos általában átruházta patronátusi jogát a nagybirtok katolikus (ill. keresztény) valóságú intézőjére.

A nemesi rang megszerzése a zsidó származásúak számára nem járt ugyanolyan előnyökkel, mint amilyenekben a keresztény nemesek részesülhettek: pl. nehezen juthattak nagybirtokhoz, utódaik nem örökölhették a címet. Mégis sok előnnyel is járt a nemesi cím birtoklása: fegyvert viselhettek, szabadon kereskedhettek, a gettó területén kívül is vásárolhattak ingatlant, egyszerűbbé vált számukra az állami szervekkel való intézkedés. Paradox módon gyakran egyszerűbb volt számukra nemesi rangra emelkedni, mint polgári jogokat kivívni.

Mária Terézia 1471, II. József 363, II. Lipót 131 és I. /II. Ferenc 2061 személynek ajándékozott nemesi rangot. Ez az 1848 március előtti időszakban mindössze 32 zsidó vallású személyt érintett, akik közül 11 főt több alkalommal is nemesi rangra emeltek (Bernhard Eskelest három alkalommal). Az 1789-1848 között nemesi rangot kapott zsidó származású új nemesek szociális hátterét tekintve elmondható, hogy zömében pénzügyi szakemberek, bankárok, gyárosok és a dohánymonopólium egykori bérlőiből kerültek ki.

Az 1848 és 1918 közötti időszakban 201 zsidó vallású személy emelkedett nemesi rangra. Ebben a periódusban megnövekedett a nobilitációk száma, rendkívüli karrierek válhattak valóra. A 19. és 20. század fordulóján a bécsi zsidó értelmiség már olyan meghatározóvá vált, hogy Hermann Bahr korabeli író szerint: „*Minden nimest, akinek egy kis esze és tehetsége van, azonnal zsidónak titulálnak...*”.

Bár a Monarchia 1860-70-es évek nobilitációs politikája mintegy tükrözi a politikai fejlődést, a liberalizmus korát, mégis ez az éra még mindig többre becsülte a rangot a vagyonnál.

A nemesi rangra emelés okai között továbbra is szerepeltek a klaszterikus érdemek, mint az államnak tett szolgálatok, de már a művészet-

ben, a tudományban, a gazdaság fejlődésében elért érdemek és egyéb humanitárius cselekedetek is szerepeltek az indokok között. 1848 után a kinevezésekben részesülők továbbra is a nagytőkésekből kerültek ki, ill. magánbankok, magánbiztosítók, magán vasúti társaságok, stb. vezetői, hivatalnokai közül. Azonban a zsidó nemesek növekvő száma kiváltotta a társadalom nemtetszését.

1909-1918 között 84 fő kapott nemesi rangot, amelyből 39 fő zsidó vallású, 29 római katolikus, 7 protestáns, 9 fő esetében nem ismert a vallási háttér.

Bár a 19. század második felében a nemesi titulusok már veszítettek egykori csillogásukból, még mindig a társadalmi felemelkedés, a Monarchiával, a császárral és a fennálló renddel való azonosulás jelképei voltak. A növekvő etnikai feszültségek, a nemzetiségek közötti konfliktusok miatt sokak számára a nemesi rang a korabeli uralkodó irányzat melletti kiállást képviselte. Mind a politikai jobboldal, mind a baloldal, mind pedig a független értelmiségiek részéről megfogalmazott kritikák a nobilitáció presztízsének hanyatlásához vezettek. A nemesi kinevezésekkel kapcsolatos botrányok is erősítették a közvélekedést, miszerint a nemesség feudális csökevény, amelynek nincs helye a modern liberális-demokratikus társadalomban.

Császári Éva

RESUME

Viktor Attila SOÓS

“It is the permanent joy of faith that compels me to work for the souls among the Hungarian refugees.” Mindszenty’s Patriotism and Loyalty to the Church and to Historical Hungary, His Homeland

All throughout his life, József Mindszenty spoke for those persecuted and in defence of fundamental human rights. He considered it his humanitarian and pastoral duty to stand by the Hungarians of the Carpathian Basin and defend the citizens of his historical homeland. He did his duty with a prelate’s responsibility, taking a courageous stance. It was never the desire for political gains or influence over public life that motivated József Mindszenty. Rather, he was always driven by the need to decry inhumanity and especially by his respect for man as God’s creature.

Mária GYETVAI

A Noteworthy Attempt: Austro-Hungarian Administration in Bosnia-Herzegovina. The Kállay Era

There have been praiseworthy attempts in Hungarian historiography to introduce a more nuanced judgement concerning the Age of Dualism, which brought an unparalleled economic and social boom as well as previously unknown threats for Hungary. Consequently, more attention is directed at the most influential Hungarian politicians of the era: in addition to the eternal figure of Ferenc Deák, also to Gyula Andrassy and Kálmán Tisza. Regrettably, there is still little mention of an important member of the contemporary generation of politicians, whose significance rivalled that of Andrassy: Béni Kállay, the common Minister of Finances of Austria-Hungary, who was also the governor of Bosnia-Herzegovina. A possible explanation, though by no means an excuse, is that Kállay performed his political activities mostly outside the borders of Hungary. With the South Slav crisis and the advancement of the Islam, it may be instructive to take a look at the experiences and lessons that can be gathered from his exceptionally long service of 20 years as governor of Bosnia-Herzegovina.

István FRIED

Maria Theresa of Austria through the Eyes of Hungarian Writers

That the reign of Maria Theresa of Austria was the dawn of a new era for the Hungarian literature and scholarship was never disputed by the contemporaries. A series of poems, memoirs and biographies celebrated the greatest lady of the Habsburgs in her life and

mourned for her bitterly in her death. The Hungarian literature of the second half of the 18th century could not praise her enough though some of these authors did not fail to shed light on her faults and mistakes, either.

However, two Hungarian writers, György Bessenyei and Ferenc Kazinczy found an explanation that could be used as an excuse for her, and they would much rather blame the spirit of the age than the intentions of the monarch.

A retrospective assessment allowed for the consideration of other aspects as well. These aspects show that the Queen's memory has not faded, but that she has been attributed a specific place in the history of Hungarian history and education.

Miriám SÁNTA

Expressionism in the Early Short Stories of Áron Tamási

This paper contextualises and analyses the early works of Áron Tamási between 1922 and 1923. These short stories belong to the Hungarian peasant-expressionism movement, a unique stream of the avant-garde literature of the era. Following Richard Murphy's analysis of the European avant-garde, I demonstrate how realism, melodrama and expressionism highlight the intensity of this prose. I also focus on the relations between body and soul, reality and mysticism, violence and peace, social issues, the depiction of poverty and post-war Szekler society presented in the short stories in question.

Ambrus MISKOLCZY

Development Theories – Without Development? Romania's Quest between the Two World Wars

The unresolved issues of poverty and the agricultural sector undermined the parliamentary system in Romania and intensified the fragmentation of the political parties. As the individual economic sectors grew to the detriment of the agriculture, there was a substantial temptation to redistribute the wealth created by speculation and political influence.

A SZEMLE ROVAT FORRÁSAI

Erdélyi Múzeum
(Románia)

Ethnic and Racial Studies
(Egyesült Királyság)

Europa Ethnica
(Ausztria)

Historický časopis
(Szlovákia)

Korunk
(Románia)

Internetes források:

www.deutschlandfunkkultur.de

http://konyves.blog.hu/2017/09/09/miljenko_jergovic;

<http://www.litera.hu/hirek/miljenko-jergovic>

(az oldalak elérése: 2017.10.30.)

E SZÁMUNK SZERZŐI

FRIED ISTVÁN

professor emeritus, SZTE BTK

GYETVAI MÁRIA

külpolitikai szakértő, Budapest

SÁNTA MIRIÁM

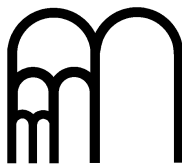
Hungarológiai Doktori Iskola, Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár

SOÓS VIKTOR ATTILA

történész, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest

MISKOLCZY AMBRUS

történész, Budapest

Pro Minoritate 2017. ősz

Lőrincz Csaba-díj

BAKK Miklós: A nemzet a 21. században

A Nagy Háború

NAGY Adrienn: A „Nagy Háború” az egyéni emlékezetek tükrében

SZÜTS István Gergely: Egy káplán patriálásai, 1919–1922

Reformáció 500

KULCSÁR Beáta: Rabbi a keresztény templomban. „Zsidóvallási felolvasás” az unitáriusoknál (1903)

VERESS Emese-Gyöngyvér: A transzilván próféta

Wesselényi Kata – a hitben élő református nagyasszony

BUZOGÁNY Dezső: A ház asszonya a háttérország heroinája. Deé Nagy Anikó Wesselényi Kata-könyve

NÉMETH Zsolt: „És példa lések [...] mindennek” (51. zsolttár). Wesselényi Kata krisztusi élete

TONK Márton: Esetem Wesselényi Katával, no meg jóatyámmal. Gondolatok Deé Nagy Anikó új kötetének bemutatóján

Szemle

LAMBRU, Steliu: Pásztorokból románok

Rostás Zoltán – Salamon Márton László: „*Transhumață*” *interbelică în Balcani. Studii și articole despre aromâni în publicațiile școlii gustiene în anii 1930*, Editura Eikon, București, 2017

TÓTH GÖDRI Iringó: Életrajz – túl a helyi jellegen

Fodor János: *Bernády György. Politikai életrajz*, Lector Kiadó – Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2017